

Dr Dara Varga

PARTIZANSKE NARODNE PESME KOSOVA

Egzenstencijalni problemi, težnje i ideali naše narodnooslobodilačke borbe bili su ono najbitnije što je nosilo snagu borbe svih naših naroda i narodnosti. Zato tematika NOB-a i revolucije nije mogla ostati van umetničke obrade i van prisustva i usmenog narodnog stvaraoca. Partizanske narodne pesme inspirisane borbom bile su prepune životnih sokova i snažnog inspirativnog delovanja u svim domenima i tokovima partizanskih pohoda i ratovanja. U tom smislu možemo reći da je tek umetnička a posebno pesnička literarna obrada NOB-a i revolucije otkrivala pored istorijskih činjenica one najskrivenije, najdublje i najvrednije momente iz partizanskog ratovanja.

Ali ako selektivno posmatramo partizanske narodne pesme moramo naglasiti da je najbitnije u njima to kako je anonimni pesnik video svoju porobljenu zemlju, svoj jezik i svoj narod i s kakvim se senzibilitetom odnosio prema ideološkoj, filozofskoj i političkoj problematici NOB-a i revolucije. Na taj način možemo shvatiti kako je borac voleo svoju zemlju, svoj narod, političku, klasnu i nacionalnu slobodu. Jer ideal narodnooslobodilačke borbe bio je zbratimljena zajednička Jugoslavija kao država ravnopravnih jugoslovenskih naroda i narodnosti koji se postavljao kao nužnost istorije i zajednički cilj KPJ i naroda. Anonimni narodni pesnik bio je svedok svega toga.

Najimpresivniji i najdraži lik partizanske narodne pesme je lik druga Tita jer njegova borba u ostvarivanju progresivnih stremljenja naroda i narodnosti našla je pun izraz u svenarodnoj revoluciji za bolji život. Pošto je drug Tito povezan sa celokupnim radom naše Partije, od Titovog dolaska na njeno čelo kao i na čelo sa celokupnim radom naše Partije, od Titovog dolaska na njeno čelo kao i na čelo partizanskih jedinica i narodnooslobodilačke vojske, tako se i u našoj Prvoj kosovskometohijskoj brigadi u liku druga Tita sagledava se neuništiva snaga i garancija pobede zbratimljenih sinova Kosova protiv fašističkih osvajača:

*Bez fanfara i raskošnih parada
U borbi protiv krvnika
postadasmo Kosmetska brigada
hrabra, smela Titova vojska
Dok puška heroja bije
i kroz krv sloboda hita*

*gordo se nad nama vije
zastava druga Tita.¹*

Liku druga Tita, njegov čelični humanizam i vera u običnog malog čoveka, nepokolebljiva smelost u svim časovima sve su to bile komponente da njegov lik postane centralan u našoj poeziji NOB-a. U stvari, pesnik je u Titov lik uneo sve svoje težnje kao svoju duboku veru u pobedu nad mračnim silama fašizma. A čitavi životni put druga Tita je upravo splet svih najprogresivnijih osobina, najdublje plemenitosti i zbog toga je bio i ostao inspiracija i nepresušni izvor nadahnuća, poverenja i ljubavi.

Pesme koje su inspirisane formiranjem i razvojem narodnooslobodilačkih jedinica impresivni su tumači tih velikih događaja. Ove pesme su na svojevrsan način razvijale svest i ubeđenje o neophodnosti organizovanog pokreta i sagledavanja ciljeva kojem taj pokret teži. Stoga je takva pesma bila informativno sredstvo za široke narodne mase. Tako intonirana pesma je postajala i propaganda i neuhvatljivi letak koji se nije mogao zapleniti. Sa kakvom toplinom narodni pesnik sažima i pretače događaje prilikom formiranja partizanskih jedinica može se videti u sledećem primeru stihova u kojima je istaknuto jedno od bitjude slobodarskih uporišta naših naroda i narodnosti — Kopaonik — Srebrna planina i kopaonički partizani:

*Partizani Srebrne planine
Pokidaše prolaze i šine
Major Vili kukala mu majka
Ne zna šta je partizanska javka.²*

Pesnik inventivno beleži i opeva najistaknutije borce partizanskih jedinica i uopšte narodnooslobodilačke borbe. U sledećem primeru da se shvatiti jedna razuđenost progresivnog shvatanja narodnog pesnika koji narodnooslobodilačku borbu vidi široko i pozdravlja njene borce i komandante:

*Ko ratuje u Jugoslaviji
Drug Tito Partijom
Ko ratuje u Crnoj Gori
Drug Peko vojskom
Ko ratuje u Hrvatskoj
Drug Lola omladinom
Ko ratuje u Makedoniji
Drug Laza vojskom
Ko ratuje u Metohiji
Fadilj Hodža vojskom.³*

*Fadil Hoxha i forti djalë,
Marshall Titos po i çete
fjal:
— Tanë shqiptarët i kam
çua n'kamë,
jena gati, thot-o, me
luftua
ja me dekë e po ja me fitua
Marshall Tita paska thanë: —
Ngoni kha, popull Kosovar,
Fadil Hoxhën e keni t'parë.*

¹ Dušan Nedeljković, *Prilog proučavanju zakonitosti razvitka našeg narodnog pevanja u periodu narodne revolucije, oslobodilačkog rata i izgradnje socijalističke Jugoslavije*, »Zbornik radova Etnografskog instituta SANU« knj. 3, Beograd, 1960, str. 80-83.

² Pesmu sam zabeležila u Lučkoj Reci (Ibarski Kolašin) 1976. god.

³ Ševčet Plana, *Narodne pesme o Partiji i Titu*, Simpozijum »Kosovo o Titu, Tito o Kosovu«, Kos. Mitrovica, 1979. god. (moj slobodan prevod sa albanskog).

Zajednička borba u toku narodnooslobodilačkog rata svih krajeva naše zemlje inspirisana je bratstvom, nepokolebljivim poverenjem i istrajnošću čija je snaga upravo u zajedništvu.

U svojoj poetskoj transmisiji narodni pesnik poseže za partizanskim likovima koji grade nov svet, sa punom zrelošću saznanja da se pobeđa ne sastoji od niza uspeha nego ginu i oni čije će delo nastaviti drugi:

*Partizane ophrvala tuga
Izgubiše omiljenog druga
Jovaniću jel ti brate žao
Što od Like daleko si pao
Proleter sam naša borba taka
Svud je mene moja zemlja laka.⁴*

Borba život i smrt Jova Jovanića rudara »Trepče«, člana MK KPI u Kosovskoj Mitrovici koji je poginuo u Beovcu kraj Raške, inicira narodnog pesnika da kreativno umetničkim postupkom izrazi svoj etički odnos prema čoveku — borcu i revoluciji istovremeno. A taj odnos je sadržan u reciprocitetu odnosa revolucija — borac, ideja — čovek. Otuda i osećanje izraženo stihovima »Svud je mene moja zemlja laka« čime je naglašena ideja jedinstva oružane borbe širom naše zemlje u čemu je jedna od osnovnih postavki naše narodnooslobodilačke borbe.

Mora se naglasiti da u svojim poetskim oblikovanjima događaja i ličnosti pesnik ne nastupa kao istoričar već ih preoblikuje prema svojim shvatanjima, ocenama i viđenjima. Time se postiže pesničko sagledavanje i pesnička vizija stvarnosti, odnosno pesnička istina o objektivnoj istorijskoj stvarnosti. Sem toga, narodni partizanski pesnik literarno je oblikovao samo neke odabrane likove iz ne malog broja heroja i revolucionara iz NOB-a i revolucije. Ovi likovi su opevani literarnim kriterijumima za umetničku obradu, a što je najznačajnije one su otkivale najprefinjenija pesnička osećanja naroda. Zato one plene svojom posebnom lirskom toplinom. O tome najbolje svedoči sledeći primer.

*O Emin Duraku,
voljeni naš družo!
Kad si se od nas rastao
amanet si nam ostavio
amanet si nam ostavio
da se osvetimo!*

*Nad grobom smo se zakleli
Neprijatelja satrti!
Neprijatelje satrti!
narod spasiti,
narod spasiti,
slobodu izvojevati.⁵*

*... O Emin Duraku,
Shok i yn' i dashtun!
Prej nesh kur je ndamun,
Amanet ke lanun
Amanet ke lanun,
Gjakun me ta marrun!*

*Mbi vorr jem' betue,
Anmiqt me-i luftue!
Anmiqt me-i fitue,
Pop'llin me shpëtue,
Pop'llin me shpëtue,
Lirin' me fitue!*

⁴ Dara Vučinić — Varga, *Pesničko narodno stvaralaštvo Kos. Mitrovice i okoline u socijalističkoj revoluciji*, Simpozijum »Radnička klasa Kos. Mitrovice i okoline u radničko komunističkom pokretu, socijalističkoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji«, Kos. Mitrovica, 1978. god.

⁵ Tvrtko Čubelić, *Ustanak i revolucija u riječi narodnog pjesnika*, Zagreb, 1966. god.

Ovakve su pesme umetnička hronika i umetničko svedočanstvo stvarnih likova, stvarnih događaja i osećanja boraca i naroda. Njihova određenost u stvaranju novog čoveka i novih društvenih odnosa je rečena silnim intenzitetom, u stvari je nesalomljiva uverenost narodnih boraca da će doći čas pobeđe i plodovi klasne, nacionalne i uopšte čovekove slobode u odlučujućem beskompromisnom istorijskom času. Prirodno da su žrtve neminovne, ali borbeni polet, ponos, dominante su koje zahvataju svakog borca pojedinačno, a ovakve pesme su najizrazitije u tumačenju narodnog stava prema svojim borbicima i prema svojoj revoluciji pa je i prezir i mržnja prema porobljivačima isto toliko jaka koliko i čežnja za slobodom. I usled toga opravdanost borbe je u svesti svakog borca, a želja da se postane partizan ispunjena je bezbrojnim podvizima naroda i pojedinaca dok bezgranično i neizmerno drugarstvo mora biti kriterijum od kojeg mora uvek da se pođe. Zato su nepokoljebljivi, samopregorni i požrtvovani borci inspiracija koja rasplamsava narodna osećanja i shvatanje da žrtve moraju biti osvećene, a vera u sopstvene snage je nesalomiva u neminovnom izvojevanju slobode i svetle budućnosti. Zato je partizanska »pesma tako srećno ponovo izrazila celu prometeičnost borbe«.

Osnovni postulat NOB-e i naše revolucije je bratstvo i jedinstvo kao mužnost višenacionalne Jugoslavije i kao osnovno etičko i političko načelo NOB-a pa je zato i prisutno u svim idejnim koncepcijama i zahtevima te borbe. To se posebno moralo izvojevati i ostvariti borbom i zato je normalno da su i takve pesme bile ono najizrazitije i najsnažnije što je nosilo borce u partizanskim jedinicama:

*Potrese se Karadak planina
U podnežju uzdahbu Vitina
Zadrhtali i vrhovi jela
Zaplakala probljena sela
Zeledena gora i planina
Mali odred Zejneta Ajdina
Čelik ljuti muške grudi para
Drug do druga, Srbin do Šiptara
Polegnuo borac pokraj borca
Turčin pokraj hrabrog Crnogorca
Crveni se snijeg po stratištu
Izmiješane kape na bojištu
S vrele krvi ranijenih drugara
Fes i keče, šajkača, šubara
Ispod gore na brijeg i strani
Još se odred pod ranama hrani
Snijeg topi od vrela baruta
Još juriša pešadija ljuta
Noć se spušta po krvi i snijegu
Boj se bije na visokom brijegu
Još se tresu vrhovi planina
Hrabri odred Zejneta Ajdina.**

* Pesma iz dokumentacije KUD »Medenica« Kosovo Polje, 1976. god.

Ovakvi primeri zajedničke borbe delovali su impresivno na narodnog pesnika i pesma je nastajala kao izraz kolektivnog herojskog podviga zbratimljenih boraca pa su svojom sadržinom, koje su izraz stvarnih situacija, jačale bratstvo i jedinstvo i bojile ga novim vrednostima. A to je izuzetan kvalitet ove poezije kao istinskog pratioca narodnih težnji. Zajednička okrenutost prema fašističkom zavojevaču i domaćih slugu i administrativnog aparata pesme su pružale sliku ideala tih boraca kojim su želeli novi svet, novu Jugoslaviju u kojoj će čovek biti u pravom smislu čovek.

Ukoliko se borba više rasplamsavala, ukoliko su naše jedinice narodnooslobodilačke borbe rasle i partizanska narodna pesma je sve više postajala glasoviti borbeni revolt i poklič da se istraje. Zato se nisu mogle uništiti ni u najtežim uslovima u zatvorima i tamnicama bez obzira na svu zversku razularenost i mučenja koja su podnosili zarobljeni partizani.

Najteže žrtve su podnošene, s gordošću, da se zemlja oslobodi. I najdublja osećanja, osećanja majki prema sinovima i njihovoj pogibiji bila u toj meri iznijansirana i obojena požrtvovanjem najvišeg značaja da je i majka bila na visini svog zadatka i zadatka svog sina. O tome će bolje reći primer:

*AH, BRE DJAL'O GAJLE
MOS KI-E*

*... Sine mili, nemaj brigu,
jer majka shvata smrt tvoju!
Ja ću redom sve mesta obići,
celom narodu razglasiti,
razglasiti narodu redom tako:
— Ovako se održava besa, braćo
za slobodu poginuti hrabro!⁷*

*... Ah, bre djal'o gajle mos ki-e
Se ta din, nana, deken ty-e!
O ren me ree-o kam me shkue,
E krejt pop'llit me-i kallxue,
Me-i kallxue, biro, bitevi-e:
O kshtu mahet besa, ore vllazni-e
Per liri me dek me trimni-e!*

Ovakve su pesme bile najsnažniji i najmoćniji zov u borbu protiv fašizma a i danas plene svojom toplinom i dubokim značenjem da život ima samo onda vrednosti ako služi životu. U isto vreme ovakvim pesmama naglašava se veličina istorijskog značaja naše narodnooslobodilačke borbe tumačeći jasno opredeljenja i shvatanja te borbe i njenih zahteva. Jer takvo shvatanje je proizašlo iz unutrašnje potrebe širokih narodnih slojeva koji rezultiraju jedino ovako odabranim putem. Zbog toga su i prožete snažnim duhom i čvrstom rešenošću da se sloboda izvojuje.

Ljubav prema domovini poistovećuje se s najdubljim osećanjem ljubavi prema majci odnosno prema sinu i tako prerasta u sentiment s najvišom emocionalnom sferom i oformljenim idealom pa ovaj motiv čak i nadrasta ljubav prema majci odnosno prema sinu i postaje složeniji viši. Zato se i mogu razumeti pesme koje govore o smrti boraca koji u zadnjem

⁷ Tvrтко Čubelić, *nav. delo.*

času svog života pominja domovinu i Tita. Pesma o Šaljskom bataljonu takođe ulazi u motivski krug ovakvih pesama:

— Šta nam poručuje mladić jedan
iz Prvog bataljona,
kad on u napadu
pade pogođen u čelo?
— Napred, braćo,
krvcu ne štedite,
pretvorimo neprijatelje
u kamen i pepeo!

— Šarski bataljone,
ti si najbolji
Među drugim bataljonima
bićeš udarni!
— Ustajte, braćo,
Krvcu ne štedite,
pretvorimo neprijatelje
u kamen i pepeo!⁸

KANGA E BATALIONIT T'SHARRIT

Shka po thot ni djal' i ri,
I Batalionit t'Par.
Kur ai sulmoi,
E u vra në ballë:
— Para ju vllazën,
Gjakun mos kurseni,
T'i shkatrojm anmiqtë,
T'i bajm gur e hi!

Batalion i Sharrit,
Ti ma i bukri je.
Ndër të tjera batalione,
Sulmtar do të jesh!
— Çohi, o vllazën,
Gjakun mos kurseni,
T'i shkatrojm anmiqtë,
T'i bajm gur e hi!

Dakle, slične pesme i uopšte »partizanska, revolucionarna narodna pesma upravljena je herojskom idealu«, na ono što treba i što mora da bude, i što se želi ostvariti po svaku cenu, u prvom redu ličnim zalaganjem i žrtvovanjem vlastitog života. Poruke poginulih heroja su najčešće zakletve koje se moraju ostvariti i poštovati. Kao da se uvek imalo na umu misao velikog pesnika slovenačkog naroda Ivana Roba: »Ko umre za svoju domovinu dovoljno je živeo«. Zato i misao mlade partizanke Milene Drašković, izrežena kroz stihove narodnog pesnika je sasvim uverljiva.

Oj drugovi Kosovari!
Mene ne žalite
Ja bogiboh za slobodu
Za slobodu i za pravdu.

Bezbroj je takvih primera a i takvih pesama. Bez obzira na teror nad pobunjenim narodom, otpor se sve jače povećavao. Uopšte uzevši partizanske narodne pesme su izraz najdubljih uverenja partizanskih boraca da se srećna budućnost mora ostvariti. A to usmerenje je budućnost i slobodan život koji će doći sa »svojom narodnom vlašću«. Tokovi i rezultati NOB i revolucije predstavljaju tematski opseg ovih pesama u kojima je učvršćen životni optimizam prema realizaciji najviših ideala. Najuspelije partizanske pesme obogaćuju našu narodnu poeziju sažetim iskustvima ponedonosnog hoda partizanskih jedinica bez obzira na potresne događaje borbe i života u borbi, govoreći uvek o njima, o raznim partizanskim podvizima koja je uvek snažno impulsirana borbom protiv nasilja

⁸ Tvrtko Čubelić, nav. delo.

i nepravde u ime plemenitog, časnog i slobode. Zato su one sa najkristalnijim udahnutim stvaralačkim izrazom i odraz partizanskog ratovanja kao jasno ogledalo narodne sudbine i svakodnevnog narodnog života, njegove volje, napora i podviga, potištenosti i bola, oduševljenja kada se oslobađao kraj za krajem naše domovine. A njihov poetski muzički oblik uranja i u socijalne nepravde narodnog protesta i vekovnih ideala da se ostvari dobro za sve narode i narodnosti. One su u stvari pesnički beležile borbu kao najfiniji seizmograf sa svim idealima i sećanjima naroda i tako dobile ulogu impresivnog stvaralačkog hroničara, ilustratora i tumača epopeje narodnooslobodilačke borbe beležeći impulsivne tokove partizanskih jedinica o čemu govori i pesma — Borci sa Kosmeta:

*Sa Kosmeta zakliktala vila:
— Poslušajte, moja braćo mila!
Na Kosmetu, kad je borba bila,
u hiljadu i devetoj stotini
četrdeset i drugoj godini,
napadoše dvesta Talijana .
na dva naša hrabra partizana.
Partizani bili su borbi,
dok je njima tralajo u torbi.
A kad njima municije nesta,
opkoli ih Talijana dvesta.
I kad oni sudbu predvideše,
poda sebe bombe podmenuše.
Al, ni jedna ne opali bomba,
te ih živa uhvatiše oba:
jednog Bata, a drugog Rozeta,
dva najbolja druga sa Kosmeta.
Ne hteše im previjati rane,
već ih vode pravo u Lipljane.
A kada su pred gospodom bili,
drugovi su hrabro govorili:
— Ne žalimo život za slobodu,
Smrt fašizmu — Sloboda narodu!**

Zadržavajući se na najbitnijim i najpotresnijim u životu partizana — boraca, narodni pesnik putem emocionalnih pesničkih doživljaja, gradeći ih na činjenicama, govori o veličini partizanske borbe, a pri tom treba imati na umu da su i prvobitni stvaraoci ovakvih pesama i sami učesnici NOB-a i revolucije. Možda zbog toga i otkrivamo specifičnu, duboku sliku života boraca partizana u tom vremenskom periodu što doprinosi punijem poznavanju i shvatanju partizanske borbe u ovim našim krajevima. Opevajući smrt Roberta Gajdika i Milorada Aksića, pesnik u stvari koncizno ilustruje i beleži razvojni proces naše borbe, snagu i veličinu iste i tako ovakve pesme postaju svojevrsna nepisana usmena hronika ili usmena stihovana istorija života partizanske borbe i herojske epopeje naše najnovije istorijske prošlosti i njenih osobenosti. Analitičkim prošeđivanjem sadržaja ovakvih pesama, mogu se shvatiti duhovni i emocionalni tokovi širokih naro-

---

* Tvrtko Čubelić, nav. delo.

dnih masa u NOB-u i revoluciji s obzirom da je poznata činjenica kako su se poneli meštani i majka Aksićeva kada je pozvana da prepozna mrtvog sina. Moral u ovakvim pesmama naglašen kroz antejsko trpljenje majke Aksić i njena hrabrost u stvari je moral naroda njenih boraca za slobodu. A ta moralna shvatanja i stremljenje izuzetno se rasplamsavaju snagama stvaralačke moći samog narodnog jezgra, a stihovi oživljavaju slike tih događaja i pobuđuju emocije u širokom rasponu od užasa do oduševljenja dajući im živototvorno pulsiranje i do naših dana. Zato »Partizanska narodna pesma« pomaže da se razume oduševljenje s kojim se borilo i ginulo, da se sagleda čovek u borcu koji se kao div usremljuje na neprijatelja, ali u čijim grudima bije toplo srce . . . za sve lepo i plemenito u ime srećnog života.

Događaji i ličnosti u ovakvim pesmama su stvaralački uobličeni sa punim umetničkim realizmom, bez idealizacija, »čime predstavljaju svojevrstan doprinos rasvetljavanju jednog istorijskog vremena kao živ autentičan doprinos istoriji naših naroda i narodnosti«.

Ne sme se zanemariti u partizanskim narodnim pesmama i muzičko-pesnički motivi različitih naroda i narodnosti koji su se prenosili s jednog kraja na drugi gde se god vodila borba. Melodija muzičkog blaga jednog naroda često je adaptirana na događaje čiji su akteri bili pripadnici drugog naroda. Zato ne bi bilo na odmet pomenuti da je »melodija uz pesmu o narodnom heroju Eminu Duraku i njegove herojske smrti veoma bliska motivu makedonske pesme »Bolen mi leži Mile pop Jordanov . . .«. U tome se može videti fenomen popularnosti partizanskih narodnih pesama. Jer u vreme NOB-a i revolucije narodno muzičko i pesničko stvaralaštvo (kao ranije i posle toga) bilo je nasušna potreba boraca partizana. U predasima u najtežim momentima i u radostima pesma je uvek navirala. Tako da se sa intenzivnim borbеним aktivnostima sve više aktivirala i borbena pesma, sve se više pevalo o egzistencijalnim motivima NOB-a i njenim akterima. One su plenile svojim borbеним duhom, bodrim stihovima, ali i potresnim melodijama koje su ukazivale na značajne i presudne događaje i lične podvige i sudbine pojedinih boraca bez obzira iz koje sredine i u kom kraju deluju, žive i umiru:

*. . . Puče puška i zrno jedno kobno
probi nam Savu s rebra u rebro.
Heraj Sava junački se drži,
na sav glas borce on bodri:
— Udrite, drugovi, živ sam jošte,
ne dajte dušmanu da nam dođe!
A Savini borci junaci behu,
otvaraše njegovu poruku svetu.
Stotinu puta Savu su osvetili,
za junaka su stotinu usmrtili. . .¹⁰*

*. . . Krisi pushka, ni plum i zi-e,
Na-i mur Saven bri e m'bri-e.
Heraj Sava po ban gajret-e,
Me za t'madh aj po bértet-e:
»Binju shok se un jam gjall-e,
Mos leni dushmant knej me ardh-e,
Shokt e Saves trima qillojn-e,
Fjalt e ti ne ven po-i çojn-e,
Niqin her Saven e kan shpague,
Niqin her trimin e kan fishue . . .*

Pesma sa ovakvim sadržajima sa konkretnim naporom u raznim pri-likama neposredno ili posredno vrednuju ulogu boraca u svojim jedinicama kao i društveno-istorijsko razdoblje NOB-a i revolucije. Tako su one čvrsto

¹⁰ Tvrtko Čubelić, *nav. delo.*

povezane sa istorijsko-političkim zbivanjima tog vremena i u tom smislu iznose i sadrže empirijsko-istorijsku sadržinu. Partizanske narodne pesme su odraz psihologije narodnih masa prema NOB-u i revoluciji. Međutim, ono što je veoma važno to je da je ujednačen odnos prema pojavama i ljudima — borcima u smislu najpozitivnijeg, bez obzira kom etnosu pripadali i o kome sudili kad je reč o progresivnim, hrabrim i upečatljivim naporima, doprinosima i žrtvama. Takav je primer i pesme o Savi, koja se rasprostrla po svim krajevima naše zemlje. U tom se ogleda idejni stav pesnika i sposobnost uočavanja i razlučivanja pozitivnog od negativnog. Uvek u prilog onog što je dobro. U tim pesmama u dobroj meri je sačuvana istorijska istina vremena. One nam omogućuju da shvatimo partizane — borce, njihove fundamentalne probleme i uopšte vreme NOB-e. »Slobodna umetnička realizacija, dakle, može nam bolje i jasnije i psihološki tačnije objasniti jednu ličnost, pojavu nego suvoparni podaci. (Karakljić). Jer, situacija pred partizanskim pesnikom je bila istinski životna i realna. Uvek ispunjena potresnim stradanjima i herojskim pregaranjima. Bilo je sasvim neumesno svako preterivanje, i zato je pesma pročišćena i smirena, a bez velikih i krupnih reči.

Kao nerazdvojni deo istorije NOB-a, partizanske pesme su svetli primeri naše najnovije istorije, trajan i neuništiv poetsko-muzički spomenik svetle patriotske svesti o mukama, stradanjima, stremljenjima čitavog naroda, njegovih ideala za pravdom i slobodom. One su potvrda veličine slobodarskog borbengo duha i moralne snage protkane besprimernim heroizmom i samopregorom do samožrtvovanja, a u krajnjoj liniji i doslednost do izvojevanja slobode domovine.

Psihološka raspoloženja partizanskih narodnih pesama koje su se rasplamsavale u stvaralačkoj masi boraca i revolucionara bile su najbolji podsticaj da one steknu pravo i moć da kristalno udahnuti stvaralački izraz iskažu kao odraz vremena i poleta tog vremena. A to u stvari jeste sudbina naroda, volje naroda napora i podviga u određenom istorijskom času koji ima svoj sled u današnjim i budućim danima.

Partizanske narodne pesme svoju svežinu, snagu i duh sačuvale su do današnjeg dana kao svedočanstvo atmosfere i poleta NOB-a i svedočanstvo antifašističkog opštenarodnog i nacionalno-oslobodilačkog i klasnog karaktera NOB-e. Partizanske narodne pesme doprinele su bratimljenju ugnjetenih naroda. Zato one predstavljaju stvaralački čin umetničke narodne kreacije.

Partizanske narodne pesme prenosile su se uglavnom usmeno, ređe lecima i štampanim zbiricama, od jedne do druge jedinice, od borca do borca, od sela do grada i obratno. Kao i u prošlost, usmenim putem se najšire prenosila kao potvrđeni medijum usmenog narodnog stvaralaštva. One su nenametljivo platile ljude svojim sadržajima i porukama i postojale same i sadržaj i poruka. Jer su održavale neposredno zbivanje borbe sa realističkim slikanjem i uobličavanjem motiva, zato su često postajale popularne odmah pri nastojanju. Posebno one koje su pevane o suštinskim pitanjima, o drugu Titu i proslavljenim vođama partizanskih jedinica. Partizanske jedinice, odredi, čete, bataljoni i brigade često su imale svoje pesme o svojim brigadama i svojim borcima. Tako su ove pesme na svojevrsan način imale posebno značajnu ulogu jer su one pomno beležile sve događaje i napore boraca koji su služili za primer i podsticaj za stvaranje pesme sa potrebom da se ne zaborave takvi ljudi i takvi događaji. U tome i jeste

razlog rasprostiranja i širenja pesama iz jedne jedinice u drugu, s jednog kraja zemlje na drugi. Pesma nije zaboravljala da se u slavi narodne pobeđe ostvaruje vekovni ideal naroda, zato su one morale biti impresivna svedočanstva, pesnički delotvorna sa širokim prostorima rascvata novih pesama sa novim sadržajima. A sve sa jednim određenim ciljem da se generacijama preda u nasleđe osećanje najdubljeg rodoljublja i humanističkog odnosa prema zemlji i narodu da bi sloboda uvek stajala na čvrstim osnovama. U tome je i naglašeni društveno-politički značaj partizanske narodne pesme koja čuva revolucionarne tradicije naše najnovije prošlosti i vaspitavanju mladih generacija.

Dr Dara Varga

LES CHANTS POPULAIRES DES PARTISANS DE LA KOSOVA

R é s u m é

Les problèmes existentiels, les aspirations et les idéaux de notre guerre de libération nationale ont inspiré la lutte de toutes nos nations et nationalités. C'est pourquoi le thème de la guerre de libération nationale et de la révolution a inspiré de nombreux artistes, y compris la création artistique populaire.

Les chants populaires des partisans, inspirés par la guerre, étaient traversés par un souffle puissant qui a stimulé l'ardeur au combat des partisans et soutenu leur persévérance durant la guerre.

A côté des faits historiques, nous pouvons affirmer que l'étude de la littérature jaillie au sein du combat a révélé de nombreux moments intimes et héroïques de la vie des partisans et de leur lutte. Ces chants sont des précieux témoignages sur la valeur de l'engagement partisan.

Mustafa Memić

**ZAJEDNIČKO DJELOVANJE KOSOVSKIH
I MUSLIMANSKIH PARTIZANSKIH JEDINICA NA TERITORIJI
PLAVA I GUSINJA I UČEŠĆE MUSLIMANSKIH
PARTIZANSKIH JEDINICA U KOSOVSKIM BRIGADAMA
I SAMOSTALNIM BATALJONIMA**

I

Teško je naći sličnog primjera u istoriji da se pod jednim programom za nacionalno i socijalno oslobođenje okupe svi narodi i narodnosti određenog područja i da zajednički, pod jednim rukovodstvom, svi nađu i zajedničke i pojedinačne interese, kao što je to ostvareno kroz Narodno-oslobodilačku borbu naroda i narodnosti Jugoslavije.

U razvoju i djelovanju partizanskih jedinica Kosova, što je predmet razmatranja ovoga skupa, prisutno je i djelovanje nekih od ovih jedinica i na području Plava i Gusinja u zajednici sa partizanskim jedinicama dotičnog područja. Ono je ostvareno u periodu jula i avgusta i zatim oktobra i novembra 1943. godine, kraće vrijeme u avgustu 1944., dok se učešće posebnih muslimanskih jedinica sa područja Plava i Gusinja u Kosovskom bataljonu u Andrijevići i u Prvoj kosovskoj brigadi javlja u prvoj i drugoj polovini 1944, odnosno početkom 1945. godine.

Ove su jedinice, prema broju boraca, bile relativno male. Međutim, njihov značaj i uticaj imao je i određene kvalitetne sadržaje, koji se ne mogu vrednovati samo njihovom brojnošću. Djelovanje ovih jedinica na ovom terenu prvenstveno je pozitivno uticalo da poznata Titova misao »da se više nikada neće obnoviti stara Jugoslavija i da će u novoj Jugoslaviji svi narodi biti ravnopravni«,¹ nađe svoj pravi sadržaj i na ovom terenu. Ona je istovremeno bila daljnja konkretizacija ideje da borba koja se vodi za nacionalno i socijalno oslobođenje nije borba koju treba da vodi samo jedan narod.

I kada je aprila 1943. godine, uz učešće delegata Vrhovnog štaba druga Vukmanovića, donijeta odluka o formiranju nekoliko punktova na kojima bi se koncentrisali borci sa područja Kosova, odlučeno je da jedan od punktova bude na sektoru od Peći i Đakovice prema Crnoj Gori, orjentišući se na prostore oko Plava i Gusinja i Đakovačke Malesije, koja je

---

¹ Josip Broz Tito, izjava 4. jula 1941. godine

pretežno bila u sastavu Albanije.² Takvo opredjeljenje nije bilo slučajno i imalo je više razloga:

1. Na području Peći živio je i djelovao veći broj pripadnika NOP-a, među kojima je bilo dosta članova Partije i Skoja, koji su iz dana u dan padali u zatvor, pa je trebalo stvoriti uslove da se oni izvuku iz grada i organizuju u borbene jedinice, privremeno van područja Kosova, da bi se u datom momentu vratili na svoj teren;

2. Na prostoru Plava i Gusinja uspješno je djelovala partijska organizacija,³ a raspoloženje stanovništva prema NOP-u, u tom periodu, bilo je relativno povoljno, jer je nakon formiranja četničke vlasti u Limskoj dolini, kod velikog broja Muslimana i Albanaca na ovom terenu sazrijevalo saznanje da ih jedino Komunistička partija Jugoslavije može spasiti od njihovog biološkog istrebljenja;

3. Na ovom prostoru je inače bio prisutan znatan broj studentske i srednjoškolske muslimanske omladine, koja je pošla kroz Veliku medresu u Skoplju i još tamo se, velikim dijelom opredijelila za program Komunističke partije Jugoslavije.⁴ Svi članovi Partije, koji su u 1942. i početkom 1943. godine radili na ovom terenu, bili su đaci koji su prošli kroz Veliku medresu. Iz ove škole je, inače, izašao i veliki broj revolucionarnih i naprednih kadrova Kosova.⁵ Njeni osnivači očekivali su da će završeni »Medresantlije« postati nosioci režimske vlasti na jugu zemlje. Očekivalo se da će se opredijeliti za šerijatske sudije i imame i da će biti dovoljno konzervativni da se suprostave svakom progresu na ovom prostoru. A Rifat Burdžović »Tršo« iz Bijelog Posja, Hivzija Sulejman iz Kosovske Mitrovice, Alija Avdović iz Sindelića kod Skoplja⁶ i drugi, još tridesetih godina formirali su prve marksističke kružoke u Medresi, i oni su, pod uticajem KPJ udarili pečat progresivne orijentacije ove škole.⁷ Sukobili su se sa velikosrpskim, turkofilskim, velikoalbanskim, frankovačkim, ljotićeuskim, konzervativno-begovskim, petokolonaškim i panislamističkim tendencija-

² Svetozar Vukmanović - Tempo, *Pismo Maksimu od 27. 04. 1943.* Arhiv Pokrajinskog zavoda za istoriju Kosova, dok. br. 170 (178), K 3/3.

³ Od septembra 1942. do maja 1943. godine radila je najprije zajednička plavsko-gusinjska partijska ćelija, a zatim partijska odeljenja u Plavu i Gusiju u kojima su radili: Bećo Bašić, Jusuf Redžepagić, Hajro Sahmanović, Bajram Metović, Mustafa Memić, Džaffer Nikočević, Ibrahim Redžepagić, i Aljo Hot (redosled prema vremenu prijema u članstvo). Na sreskom partijskom savjetovanju u zemunici iznad Mašnice novembra 1942. godine, partijsko odjeljenje Gusinje Vođeno je kao »Odjeljenje 1« a plavsko »Odjeljenje 2«.

⁴ Dr Nadežda Jovanović, *Rifat Burdžević — Tršo*, Glas, Beograd, 1973, str. 12 — tamo je objašnjena veza sa Radovanom Zagovićem; U 1940. i 1941. godini delegat KPJ koji je radio sa velikom Medresom bio je Vuko Tmušić, student Filozofskog fakulteta, bio član Politbiroa CK KPJ Crne Gore a zatim isključen iz KPJ zbog IBea.

⁵ Hivzija Sulejmani, Zejnel Ajdini, Meto Bajraktari, Aziz Sulejmani, Rašid Dedović, Sureja Jusufi, Ramadan Vranići, Hamid Taći, Selim Selimi drugi.

⁶ Alija Avdović je pored Rifata Burdževića, Hivzija Sulejmanija i Osmana Sabitovića iz Prozora, bio jedan od rukovodećih jezgra prve Marksističke grupe u Velikoj Medresi. Avdović je prije 1941. godine bio na robiji i kao poznati komunista Skoplja strijeljan je od njemačkog okupatora 1941. godine, odmah nakon okupacije zemlje.

⁷ Dr Nadežda Jovanović, kao pod ta. 4.

ma,⁸ da bi još tamo počeli da se kale u duhu bratstva i jedinstva i kao borci za nove društvene odnose. »Hajdemo družiti Hivzija na mjesec, pa makar u nalunama,⁹ maštao je tada »Tršo« sa svojim najbližim drugom iz Kosovske Mitrovice, a Bećo Bušić,¹⁰ pjevao je 1938. godine kosovskim pećalbarima.¹¹

Pet godina kasnije, pjesnik ovih stihova, podnijeće, u ime Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevički izvještaj Okružnom komitetu Berane, u kojem je pored ostalog stajalo: »Partijska odjeljenja Plava i Gusinja mobilisali smo u vojsku koja se, prema naređenju člana Vrhovnog štaba druga Tempa, bore pod rukovodstvom štaba za Kosovo. Taj teren se vojnički vezuje za Kosovo a politički i dalje za naš Mjesni komitet. Za politički rad na terenu ostavljen je jedan drug, koji je član biroa čelije.«¹²

Zejnel Ajdini¹³ i Meto Bajraktari¹⁴ bili su razredni drugovi. Šest godina su bili u istoj klupi, a Meto je zatim isključen iz Velike medrese. Osam, odnosno deset godina kasnije, položice oni svoje živote kao heroji Revolucije da bi se na njihovim primjerima vaspitavale mlađe generacije. Sa

---

* — Velikosrpska orijentacija škole proizlazila i iz koncepcije same škole koja je vidljiva i iz godišnjeg izvještaja Državne Velike medrese kralja Aleksandra I u Skoplju od 1930/31; Potreba osnivanja Velike Medrese str. 4, a za ovu orijentaciju je bio zadužen nacionalni vaspitač Miloš Rakić, a posebno su zapaženi i profesor Siniša Vojinović, Dr Pera Slepčević, i drugi;

— Turkofilsku politiku vršio je »Džemijet« i pojedini predstavnici konzervativnog sveštenstva, vidi poseban prikaz: Hasan Rebac, *Krajnje je vreme da omladina nastupi*, Naš Dom, Skoplje, br. 29, str. 3;

— Albanofilsku politiku propagirali su Ferhat beg Draga, kao predsjednik Vakufskog sabora u Skoplju, Ilijaz Aguši, član Sabora i drugi;

— Frankovačku liniju pokušao je da razvije Čamilj Hasanagić, student, bivši đak ove škole, u toku 1941 — 1945. bio u službi okupatora kao aktivni oficir;

— Ljotičevsku tendenciju zastupao je profesor Gadžović Nasuf, kojeg je policija dovela za profesora. Organizovanom akcijom SKOJ-a u Velikoj medresi otjeran iz škole 1940. godine;

— Konzervativne tendencije zastupali su pojedini članovi Ulema Medžlisa u Skoplju, vidi izvještaj škole;

— Panislamsku ideju pokušao je da uvede profesor Gadžović Nasuf, koji je iz nemoći prema komunistima, kao vaspitač škole, pokušao da organizuje sve antikomuniste pod plaštom panislamizma, iako je suštinski bio germanofil. U toku 1940/41. školske godine uspio je da u čitavoj školi okupi 14 đaka ove škole.

⁸ Nadežda Jovanović, kao pod tač. 4, strana 10.

¹⁰ Bećo Bašić, iz Plava, završio Veliku medresu 1937. godine, studirao književnost u Skoplju. Bio član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Makedoniju 1939. i 1940. godine. Poginuo kao organizacioni sekretar Okružnog komiteta KPJ Berane (Ivangrad) 2. avgusta 1944. godine.

¹¹ Bećo Bašić, *Naš dom*, br. 11, 30. januara 1939. str. 2, Bajram Pećalbari: »A ljudi su jutros stajali gladni, na beogradskom sokaku... Radnici, pećalbari, trudbenici, mučenici moji... Vi ste nijemi, vaš duh se i šuma boji, vaša se koža na opute dere...«.

¹² Izvještaj Sreskog komiteta KPJ za Srez andrijevički, Okružnom komitetu Berane, (Ivangrad), Arhiv Istorijskog instituta CG Titograd, 2112/III, -3-1 (43).

¹³ Zejnel Ajdini, narodni heroj naroda Jugoslavije, Veliku Medresu završio 1936. godine.

¹⁴ Meto Bajraktar, narodni heroj naroda Jugoslavije, iz Velike medrese istjeran kao đak VI razreda 1934. g.

njima su, u istom razredu bili Hajro Sahmanović¹⁵ iz Plava, koji je takođe, samo godinu dana kasnije od Meta isključen iz Medrese, da bi svoju revolucionarnu aktivnost nastavio u pećskoj gimnaziji sa Ramizom Sadikom,¹⁶ protiv kojih je Državni tužilac u Peći 3. jula 1937. godine podigao optužbu po Zakonu o zaštiti države, zato što su pokušali da formiraju marksistički kružok u monaškoj školi u Dečanima.¹⁷ Sa Zejnelom, Metom i Hajrom, bili su u istom razredu i Rašid Dedović,¹⁸ koji je poginuo kao rukovodilac Pokreta u Kosovskoj Mitrovici i Peći, Mahmud Hadrović,¹⁹ politički komesar Bihorske čete, Jakub Kubur,²⁰ junak još iz studentskih dana na ulicama Zemuna i drugi. Nešto mlađi od njih su i svijetli likovi sa područja Plava i Gusinja kao što su Bećo Bašić, braća Jusuf,²¹ Emin²² i Ibrahim Redžepagić,²³ Džafer Nikočević,²⁴ koji su svoju revolucionarnu aktivnost upravo završili na prostorima Plava i Gusinja, zajedno, bilo sa Hajrom i Husni Zaimom,²⁵ bilo sa Aljom Hotom²⁶ i Vojom Novovićem,²⁷ koji, kako odgovorni rekoše, samo formalno nisu proglašeni za narodne heroje.²⁸

Sa ovog područja sa kosovskim partizanima borili su se i poginuli: Cvetko Turković,²⁹ komandant Šarplaninskog odreda, Uroš Džudović,³⁰ politički komesar čete u bataljonu »Ramiz Sadik«, a sa njima su bili i

¹⁵ Hajro Sahmanović, iz Plava, iz Velike medrese istjeran 1935. godine, osuđivan kao komunista po zakonu o zaštiti države, poginuo kao komandir Muslimanske čete u bataljonu »Bajram Curi« 9. 11. 1943. g.

¹⁶ Ramiz Sadik, narodni heroj naroda Jugoslavije

¹⁷ Optužnica Državnog tužioca u Peći protiv Hajra Sahmanovića, i Ramiza Sadikovića (Sadika), Arhiv Pok. zavoda za istoriju Kosova, br. dok. 2182, KT 87/37.

¹⁸ Rašid Dedović, isključen iz Velike medrese 1935. g. kao đak VII razreda, poginuo kao partijski rukovodilac u Titovoj Mitrovici i Peći.

¹⁹ Mahmud Hadrović, završio Veliku medresu u Skoplju 1936. godine, poginuo kao politički komesar Bihorske partizanske čete 1943. godine kod Ivangrada.

²⁰ Jakub Kubur, završio Veliku medresu 1936. godine, njegovo ime nosi jedna ulica u Zemu i Osnovna škola u Boljanicama kod Plevlja.

²¹ Jusuf Redžepagić, završio Veliku medresu 1940. godine, poginuo kao sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za okrug beranski (ivangradski) 2. avgusta 1944. godine.

²² Emin Redžepagić, završio Veliku medresu 1939. godine, umro 1942. godine kao sekretar Sreskog komiteta KPJ, Novi Pazar, nakon bjekstva iz zatvora.

²³ Ibrahim Redžepagić, rat ga je zatekao u VIII razredu Velike medrese, ranjen kao partijski rukovodilac Plava 9. 11. 1943., umro u Prištini novembra 1943.

²⁴ Džafer Nikočević, rat ga je zatekao u VI razredu Velike medrese, strijeljan kao politički komesar čete maja 1944. godine u okolini Peći.

²⁵ Husni Zaimi, strijeljan kao politički komesar čete »Bajram Curi« 9. 11. 1943. godine u Plavu.

²⁶ Aljo Hot, prvi radnik — član KPJ iz Gusinja, poginuo kao partijski rukovodilac Gusinja 2. avgusta 1944. g.

²⁷ Vojno Novović, iz sela Cecuna, poginuo kao član Sreskog komiteta KPJ za Srez andrijevički 2. VII 1944. kraj Gusinja.

²⁸ Savo Joksimović, general-pukovnik JNA, ratni sekretar Okružnog komiteta KPJ za okrug beranski (ivangradski), održani govor u Gusinju 2. VIII 1964. godine prilikom otkrivanja Spomen biste.

²⁹ Cvetko Turković, komandant Brezojevičkog odreda kod Plava jula 1941, poginuo 1943. godine kao komandant Šarplaninskog odreda.

³⁰ Uroš Džudović, komunista iz Plava, poginuo kao politički komesar čete u Bataljonu »Ramiz Sadik«, novembra 1943. godine na Kozjaku kod Kičeva.

istaknuti rukovodioci brigade kao što su bili Zufer Musić³¹ i Vuko Turković.³² Zufer je na području Zapadne Makedonije opjevan kao komandant Prvog kosovskog bataljona u Prvoj Makedonsko-kosovskoj brigadi, (Bataljon »Ramiz Sadiku«) a kada je Prva kosovska brigada pošla u oslobodilački marš prema Juniku, Dečanskoj Bistrici i Peći, komandovao je ovom brigadom. Cvetko, Uroš, Vuko i Zufer, nisu aprila 1943. godine bili u Plavu, ali je, njihov uticaj, kao istaknutih revolucionara iz Plava, koji su u tom momentu bili zajedno sa kosovskim partizanima, bio prisutan i njihovi su prijatelji i rodbina rado prihvatili njihove drugove koji su došli da se bore na teren Plava i Gusinja;

5. Kada je okupator 1941. godine uspostavio nove granice i Plav i Gusinje administrativno pripojio Prefekturi u Peći, partijska organizacija Plava i Gusinja, dosledno sprovodeći stavove Komunističke partije Jugoslavije, nije priznala novo uspostavljene granice, jer se preko okupatora nije moglo očekivati nacionalno oslobođenje, kako Crnogoraca, tako ni Muslimana i Albanaca. Zato je partijska organizacija Plava i Gusinja i dalje ostala u sastavu partijske organizacije srez andrijevičkog. Novo uspostavljene granice nisu mogle biti smetnja da istaknuti rukovodioci sa područja Plava preuzmu i određene rukovodne funkcije na području sreza u cjelini, pa prema tome i onog dijela sreza koji je bio u sastavu tzv. federalističke Crne Gore.

Cvetko Turković i Bečo Bašić, bili su u Trinaesto julsom ustanku vojni i politički rukovodioci Brezjojevičkog odreda, a Hajro Šahmanović je bio tada komandir prve čete za bezbjednost u oslobođenoj Andrijevici.

I već krajem avgusta 1941. godine Partija je privremeno prebacila najistaknutije rukovodioce Plava na teren Kosova. Bašić i Šahmanović radili su u Peći, a Jusuf i Emin Redžepagić, Bajram Metvoić, Haso Lešnjanić i drugi u Kosovskoj Mitrovici. Odmah zatim Emin Redžepagić je delegiran u Novi Pazar, tamo je formirao partijsku organizaciju i preuzeo funkciju sekretara Sreskog komiteta Partije. U Peći su oni bili u neposrednoj vezi sa Borom Vukmirovićem, Ramizom Sadikom i Savom Kovačevićem. U Kosovskoj Mitrovici sa Ali Šukrijom i svojim školskim drugovima iz Velike medrese Hivzijom i Azizom Sulejmanijom, Rašidom Dedovićem i Omerom Čerkezom, a u tom periodu posebno je uspostavljena veza i sa Hivzijom Čatovićem, koji je iz Kosovske Mitrovice poslat na područje Rožaje i sa kojim je i kasnije iz Plava održavana i posebna neposredna veza;

6. Kada su ovi drugovi krajem 1941. godine vraćeni na teren Plava i Gusinja, uspostavljena je i održavana stalna veza sa organizacijom u Peći, sve do njihovog zatvaranja, a od maja 1942. godine uspostavljen je i poseban partijski kanal između partijskih organizacija Crne Gore i Kosova, koji je, preko Plava i Rugovske klisure permanentno održavan i uspješno funkcionisao.³³ Jedno vrijeme ovaj je kanal bio i jedina veza Kosova sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom, koja je održavana posredstvom

³¹ Zufer Musić, najstariji intelektualac Plava, bio komandant Prvog bataljona Makedonsko-Kosovske brigade i komandant Prve Kosovske brigade, umro decembra 1967. godine, kao aktivni general-major JNA.

³² Vuko Turković, komunist iz Plava, bio u Sarplaninskom partizanskom odredu i u Prvoj makedonsko-kosovskoj brigadi, načelnik divizije, umro kao penzionisani pukovnik JNA, 1971. godine.

³³ Kanal je u 1942. godini održavao autor ovog prikaza.

organizacije u Crnoj Gori. U tom smislu je, ovim kanalom prebačen i delegat oblasnog komiteta KPJ za Kosovo Mitar Radusinović,³⁴ koji je avgusta 1942. godine prenio i poseban pismeni izvještaj oblasnog komiteta KPJ Kosovo, a zatim novembra 1942. godine ovim kanalom su prebačeni i kuriri Centralnog komiteta KPJ Stanko Burić³⁵ i Vojo Lakčević.³⁶ Preko ovog kanala, partijska organizacija u Peći snabdijela je Sreski komitet u Andrijevici i Okružni komitet u Beranama (Ivangradu) radio aparatom, šapirografom i drugom, tada dragocjenom tehnikom.

Istovremeno je preko Gusinja uspostavljena i određena veza sa organizacijom u Skadru, a posebno je funkcionisala veza za Crnu Goru, koja je preko selo Vusanja doržavana posredstvom Sadik Bektešia,³⁷ koji je inače rodom iz ovog sela, a živio je i radio tada u Skadru. Ovim kanalom su aprila 1942. godine prešli Dušan Mugoša,³⁸ Vasil Šanti³⁹ i Vojo Kuši,⁴⁰ prateći Mugošu za Vrhovni štab;

7. Kada je aprila 1943. godine donijeta odluka da se na prostoru Plava, Gusinja i Đakovačke Malesije formira jedan od punktova Kosovskih partizana, tada je u Gusinju postojao ilegalni partizanski vod, sa dve, a na području Plava jedna ilegalna partizanska desetina.⁴¹ Međutim, jedan broj rukovodnih kadrova i boraca ovih desetina pao je u zatvor. Najprije su zarboljeni dvojica drugova iz Crno Gore koji su u Gusinje upućeni radi ispomoći (jedan od njih je kasnije poginuo kao politički komesar Kosovskog bataljona. »Ramiz Sadiku« i biće proglašen za narodnog heroja),⁴² sa kojima je pao i tadašnji politički rukovodilac partizanskog voda u Gusinju.⁴³ Poslije toga je zatvoren budući komandant Muslimanskog omladinskog partizanskog bataljona,⁴⁴ koji je inače bio jedini školovani oficir Musliman sa ovog područja, a onda će, uoči 1. maja i tokom maja 1943. godine pasti u zatvor još desetak boraca, koji će u »Šeremet-kuli«, logoru »Porto Romano« i političkom zatvoru u Tirani ući u sastav tamošnjih kolektiva kao dio pećske grupe i sa njom živjeti u kolektivu.⁴⁵

³⁴ Mitar Radusinović, narodni heroj naroda Jugoslavije, umro poslije oslobođenja.

³⁵ Stanko Burić, narodni heroj naroda Jugoslavije, poginuo početkom 1943. godine na Kosovu.

³⁶ Vojo Lakčević, Baro, narodni heroj naroda Jugoslavije, poginuo početkom 1943. godine na Kosovu.

³⁷ Sadik Bekteši, komandant Skadarskog partizanskog bataljona.

³⁸ Dušan Mugoša, narodni heroj naroda Jugoslavije, bio instruktor pri CK KP Albanije.

³⁹ Vasilj Šanti, narodni heroj Albanije.

⁴⁰ Vojo Kuši, narodni heroj Albanije.

⁴¹ U srezu andrijevičkom postojala su 2 štaba za rukovođenje ovim jedinicama. Na desnoj obali Lima, rukovodilac je bio Vido Soškić, a njegov zamjenik bio je Hajro Šahmanović. Rukovodstvo ovih jedinica za Plav i Gusinje činili su Šahmanović, Jusuf Redžepagić, i Bajram Metović. Komandir voda u Gusinju bio je Aljo Hot, a politički rukovodilac Mustafa Memić, rukovodilac u Desetinama bili su Džaffer Nikočević, Aljo Hadžialjević, Isha Laličić.

⁴² Mirko Arsenijević, narodni heroj naroda Jugoslavije, poginuo u Zapadnoj Makedoniji početkom 1944. godine.

⁴³ Autor ovog teksta. U zatvor su pali i Manojlo Vlahović i Zamo Čekić.

⁴⁴ Salih Radončić, iz Gusinja, završio Vojnu akademiju i u Aprilskom ratu komandovao jednom četom na grčkoj granici.

⁴⁵ Osman Čekić, Salih Šujak, Aljo Hadžialjević, Bejto i Džemo Šahmanović i drugi.

Sve ovo ukazuje da su komunisti sa područja Plava i Gusinja i prije aprila 1943. godine bili u međusobnoj vezi sa komunistima Kosova, te da su u tom periodu na ovom terenu, i pored prisustva određenih sukoba iz ranijih vremena, koje je okupator vrlo smišljeno koristio, već bili stvoreni određni povoljni uslovi za formiranje i djelovanje partizanskih jedinica. U tome se ogleda realnost i pravilnost odluke koja je tada donijeta. I tako su komunisti Plava i Gusinja i dalje, preko Mjesnog komiteta u Andrijevici, ostali organizaciono vezani za Pokrajinski komitet KPJ Crne Gore i Boke, a vojnički, kao borci posebne partizanske grupe, za Glavni štab Partizanskih i dobrovoljačkih odreda Kosova, preko njegovog delegata koji je sa Partizanskom četom »Bajram Curi« došao na ovaj teren. Takva dvojnost organizacione povezanosti i odgovornosti nije im nikada smetala, niti se, ma sa koje strane javljala kao smetnja, što je rezultiralo iz principijelnosti i doslednosti boraca i njihovih rukovodstava i njihove svijesti da se sa jednakim elanom treba boriti svugdje gdje je to bio interes Partije i gdje je ona to ocjenila. Ocjena i konstatacije da je »politički uticaj Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju bio na Plavsko-gusinjske mase veće, jer su veze bile lakše pošto su oba područja bila pod zajedničkom okupacionom zonom, . . . a politički radnici Albanci sa Kosova bili su pogodniji . . .«⁴⁶ ne bi bila u cjelini ispravna i prihvatljiva. Kod plavsko-gusinjskih komunista nije bilo nikakvog primata. Oni su jednako cijenili i jednako se odnosili kako prema komunistima iz Kosova, tako i prema komunistima iz Crne Gore. Što se pak tiče plavsko-gusinjskih masa, njima su partizani sa Kosova bili bliži, ali ne zbog lakših veza i jedinstva okupacione zone, već zbog nepravdičnog straha koji je rezultirao iz otmazde koja je nastala u 1913. i 1919. godini,⁴⁷ koja je kao mač nad glavom i dalje visila, sa kojom crnogorski komunisti i široke narodne mase nemaju nikakve veze.

II

Pripreme za formiranje partizanskog punkta na prostoru prema Plavu i Malesiji počele su već u aprilu 1943. godine. O tome je delegat Vrhovnog štaba 27. aprila pisao Maksimu, obavještavajući ga o razgovorima koje je vodio sa drugom Radom i o opredjelenju da »Mićo ide za politkomesara Metohijske zone«, odnosno da »odmah ide za Malesiju kao politkomesar i član plenuma obl. Komiteta i da tamo postavi sav rad koji smo predvidjeli«.⁴⁸

Kada je drug Gilić⁴⁹ pošao za Malesiju, partijska organizacija u Plavu i Gusinju pripremale su mobilizaciju pripadnika ilegalnih desetina i

---

⁴⁶ Milivoje Folić. *Kosmetški udarni partizanski bataljon u Andrijevici 1944. godine*, Vatre sa Komera, Beograd 1978. str. 762.

⁴⁷ Od februara do maja 1913. godine strijeljano je ili je poginulo oko 800, a prevedeno u pravoslavlje oko 12.000 Muslimana i Albanaca sa terena Plava i Gusinja; Februara 1919. godine ubijeno je oko 450 građana, a ostalo stanovništvo privremeno emigriralo.

⁴⁸ Svetozar Vukmanović. kao pod napomenom 2.

⁴⁹ Miloš Mićo, zvan »Selim«, narodni heroj naroda Jugoslavije, sa četom i odredom »Bajram Curi« na terenu Plava i Gusinja boravio kao delegat Oblasnog komiteta KPJ Kosovo i Glavnog štaba NOB i POJ Kosovo, poginuo 1944. g. u Zapadnoj Makedoniji.

njihovo borbeno aktiviranje. Prvomajski praznik bio je početak tih akcija. U svim gradskim ulicama Plava i Gusinja i okolnim selima rastureni su prvomajski leci, ispisane parole, na uzvišenjima oko Plava i Gusinja istaknute crvene zastave i zapaljene prvomajske vatre. U Gusinju su je prvomajski praznik označen i plotunima iz pušaka.⁵⁰ Okupator je preduzeo kontra akciju. Uspio je da neke pripadnike destina zatvori. Blokiran je čitav jedan kvart u Gusinju odakle su se čuli prvomajski plotuni i svo odraslo stanovništvo privremeno strpano u zatvor.⁵¹ Partizanske grupe uspjele su da izađu iz blokiranih gradova i da se kao gerilci privremeno razmjestе u okolna brda. Oni su se prvih 15 dana kretali kao posebne gerilske grupe svaka na svom terenu. U tom periodu ondašnji Mjesni komitet KPJ za srez andrijevički donio je direktivu da partijske organizacije Plava i Gusinja likvidiraju najistaknutije reakcionare na tom području.⁵² Slična direktiva (više kao preporuka) donijeta je bila i decembra 1941. godine,⁵³ ali je reakcija bila brža i najistaknutiji komunisti Plava tada su pozatvarani i otpremljeni u tiranski zatvor.⁵⁴ Partijske organizacije Plava i Gusinja i ovom prilikom su prihvatile direktivu i otpočele pripremu za likvidaciju ondašnjih pretsjednika komuna u Plavu i Gusinju. U Gusinju je pripremana i likvidacija jednog od najprisnijih saradnika okupatora iz Sela Dolja, zaseok Dragije.⁵⁵ Ondašnji Mjesni komitet KPJ za srez andrijevički ocijenio je da ove pripreme nisu bile uspješne, pa je jedan od članova Partije iz Plava isključen iz Partije.⁵⁶ On je ostao u partizanima kao vanpartijac, a odluku o svom isključenju nije smatrao ispravnom.

Negdje oko 20. maja gerilske grupe iz Plava i Gusinja okupile su se na prostoru Jesenica i sela Hota, koji se inače nalaze u neposrednoj blizini Đakovačke Malesije, gdje je već djelovao delegat Glavnog štaba partizanskih dobrovoljačkih odreda Kosova, Miloš — Mičo Gilić, koji se kretao kao »Selim«. U ova dva sela organizovane su dve vrlo solidne i pouzdane partizanske baze. Jedna je bila vezana za kolibu Mula Huseina Redžepagića, penzionisanog imama iz Plava, čiji je sin Ibrahim bio u partizanskoj grupi, a sinovac Jusuf partijski rukovodilac Plava i Gusinja. Druga izrazito značajna baza na ovom terenu organizovana je u selu Hotima, u kući Hasan — age Muratagića, koju je posebno održavao njegov sin Amir, koji je inače bio partizan. O značaju ove dve baze govori jedan kasniji dokument koji su potpisali delegat oblasnog komiteta KPJ Kosova i politički komesar Partizanskog bataljona »Bajram Curi«, u kojem pored ostalog stoji: ... čim budete ljudstvo mobilisali, odmah nam javite preko sela Hota, kod kuće

---

⁵⁰ Džafer Nikočević, neobjavljeni dnevnik, čuva se kod autora.

⁵¹ Radončića i Hotska mahala u Gusinju, između rijeka Grnčara i Vruje.

⁵² Džafer Nikočević, kao pod nap. 50; Majram Metović, *Vatre sa Komova*, str. 868.

⁵³ Vuko Turković, *Sjećanja*, neobjav. rukopis, čuva se kod autora.

⁵⁴ Decembra 1941. godine zatvoreni su Bečo Bašić, Hajro Sahmanović, Jusuf Redžepagić, Bajram Metović, Ibrahim Ganić i Bejto Sahmanović.

⁵⁵ Džafer Nikočević, *Dnevnik*.

⁵⁶ Bajram Metović, *Vatre sa Komora*, str. 868.

Asan (Hasan) age Muratagića, kod njegovog sina Amira, koji je bio partizan i koji je tu radi veze. Ovo odmah i što prije uradite i ljude, kako iz Peći, tako i iz Đakovice i Prizrena, možete slati preko Malesije, pa će oni odatle za Hote. Ovo ćete raditi preko Špend Dege, koji je pošao za Malesiju. Vezu sa nama održavati ili preko Malesije, pa za Hote, ili preko Peći na staru vezu, tj. kod Mula Hulja (Huseina) Redžepagića . . . Ako je Halil Meta došao iz Ljuše i Debra odmah ga šaljite preko Malesije na Hote, jer on taj put zna, a neka sa njim dođu i ljudi koje budete mobilisali . . . ».⁵⁷

U toku maja 1943. godine, delegat Glavnog štaba Kosova djelovao je pretežno na terenu Đakovačke Malesije i u tom periodu formirao je jednu jedinicu od oko 20 boraca, koja se konstituisala kao četa. Za to vrijeme djelovi partizanske grupe iz Plava i Gusinja povremeno su prelazili na teren Malesije. Za to vrijeme plavsko-gusinjska gerilska grupa djelovala je na prostorima iznad Plava, a manje grupe slate su i na teren Đakovačke Malesije, najčešće na području Valjbone i Dobrog Dola, pa je na taj način već u drugoj polovini maja uspostavljena veza sa delegatom Glavnog štaba i Oblasnog komiteta KPJ Kosovo i kosovskim partizanima. I već u prvoj polovini juna delegat Glavnog štaba angažovao je plavsko-gusinjsku grupu i grupu partizana iz Đakovice i naredio pokret prema prilazima Peći. Najveći dio grupe spustio se do podnožja Koprivnika, iznad sela Bijelog Polja kod Peći, a manje grupe su se spustile i u Metohijsku kotlinu. Zadatak ove akcije je bio da se jedna veća grupa članova Partije, Skoja i pripadnika NOP-a iz Peći izvuče iz grada i prebaci na terene iznad Plava. Uspostavljena je veza sa organizacijom u Peći i data uputstva šta i kako da se radi. Međutim, organizacija nije išla kako je planirano. Prvu noć, drugovi iz Peći nisu došli kako je planirano. Drugu noć krenula je iz grada grupa od 80 boraca. Nosili su veliki materijal sa sobom i dosta naoružanja. Međutim, zbog slabe organizacije, grupa je u selu Bijelo Polje otkrivena i napadnuta. Koncentrisan je veliki broj milicije i kvesturaca, koji su blokirali cijelu planinu. Bez borbenog iskustva, jedan broj drugova je zahvatila panika i oni su se od prvog pucnja razbježali. Poginula su 3 člana partije i 1 kandidat za člana Partije. Uхваćeno je i strpano u zatvor 40 boraca, sve skojevaca. Velike količine materijala i anoružanja palo je u ruke neprijatelja.⁵⁸ Plavsko-gusinjska grupa takođe se našla u obruču i jedva se izvukla iz klopke. Poslije toga okupator je organizovao odmazdu prema tamošnjem stanovništvu. Kvesturci i milicajci išli su od sela do sela, od kuće do kuće i vršili torturu. Niko se nije usuđivao da izađe iz kuće. O ovom slučaju sličan je izvještaj podnio i sekretar Okružnog komiteta KPJ Berane (Ivanograd) delegatu Vrhovnog štaba Milutinoviću.⁵⁹

Krajem juna 1943. godine četa »Bajram Curi« došla je na teren iznad Plava. To je vidljivo i iz izvještaja delegata Glavnog štaba Kosova, koji je pisan 2. avgusta 1943. godine, u kojem pored ostalog stoji i slijedeće: »Mi smo već mjesec dana pošli iz Malesije i nalazili smo se na granici

⁵⁷ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jug. naroda, Tom I. knj. 19, br. 54, Beograd, 1969.

⁵⁸ Pismo delegata Oblasnog komiteta KPJ Kosova Miloša Gilića. Arhiv Pok. zavoda za istoriju Kosova, dok. br. 183, k. 76.

⁵⁹ Savo Joksimović, *Bataljoni narodnih odbornika*, Beograd 1975, str. 34.

između Malesije, Plava i Gusinja. Stalno smo se kretali po bačicama (katunima) a ponekad smo slali i patrole da rade po selima.⁶⁰ Iz baze iznad Plava na teren Malesije vraćeni su drugovi Barli⁶¹ i Bujku,⁶² koji su dobili zadatak da tamo pokušaju organizovati izvjestan dio komita i odbjeglih vojnika, tako da bi mogli oformiti jednu četu Malesora, u koju bismo ostavili Betona⁶³ kao politkoma, a Pacia,⁶⁴ kao komandira.⁶⁵

O susretu čete »Bajram Curi« i plavsko-gusinjske partizanske grupe delegat Glavnog štaba, u svom izvještaju se vrlo pohvalno izjašnjava. On u izvještaju piše: »Naša je četa bila vrlo mala i to sastavljena od Šakovčana, sa dva-tri Malisora. Kasnije smo se povezali sa Plavljanima, te smo se i brojno i po kvalitetu ljudi popravili, jer svi ljudi iz Plava koje smo dobili dobri su i odani borci.«⁶⁶

Jedan od prvih zadataka koje je delegat Glavnog štaba i Oblasnog komiteta Partije Kosova preduzeo sa terena iznad Plava, bilo je uspostavljanje potrebnih veza sa Partijom u Crnoj Gori. O tome je on u izvještaju svom rukovodstvu napisao: »Još prvih dana pošto sam stigao u Malesiju povezao sam se preko Plava sa Crnom Gorom, tj. sa Okružnim Berana. Ovu vezu sam držao sve do sada i vjerujem da ću je moći držati stalno. Do sada to nije bilo teško, od sada neznam kako će ići. Ja sam tamo mogao slati i više ljudi, a ne samo kurire.«⁶⁷ O tome je i ondašnji sekretar Okružnog komiteta KPJ za okrug beranski (ivangradski), kada je podnosio izvještaj delegatu Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Ivanu Milutinoviću, referisao i istakao da je ova veza uspostavljena u julu 1943. godine i da je četa »Bajram Curi« sastavljena od Malisora, Plavljana i Gusinjana«. Prema izvještaju koju je sekretar Joksimović podnio Ivanu Milutinoviću: »Zamisao Oblasnog komiteta je da djeluje prema Plavu i Gusinju, prema Dečanima i Đakovici. Oni se oslanjaju za rad na terenu, s ove strane planine Bogičevića, u selima Velike, na drugove Imer Pulja, Miša Mičkovića i Miloša Džudovića, a u okolini Plava — na Hajra Šahmanovića, Beća Bašića, Mustafu Memića i druge.«⁶⁸ Slično je, kao što je već napomenuto, sadržano i u izvještaju Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevčki od 27. jula 1943. godine, koji je u ime komiteta potpisao Bećo Bašić.⁶⁹

Akcija za izvlačenje pripadnika NOP-a iz Peći nastavljena je i tokom jula 1943. godine. Ponovo je Gilić, sa plavsko-gusinjskom grupom i grupom boraca iz čete »Bajram Curi« izvršio pokret prema Peći i 7. jula na teren Bogičevce uspješno su prebačeni 11 boraca, pretežno komunista, koji su ušli u sastav Plavsko-gusinjske grupe, jer ni jedni, ni drugi, nisu znali albanski jezik, a to im je među albanskim stanovništvom bila velika smetnja za uspješno djelovanje, pa su i jedni i drugi više usmjeravani u katune gdje su bili Plavsko-gusinjski Muslimani. Za razliku od njih, de-

⁶⁰ Kao i napomena pod br. 58.

⁶¹ Barli, pseudonim Imer Pulje.

⁶² Bujku, pseudonim Čamil Brovina.

⁶³ Beton, pseudonim Bećir Nden.

⁶⁴ Paci, pseudonim Šaban Hadžije.

⁶⁵ Kao i napomena 58.

⁶⁶ Kao i napomena pod br. 58.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Kao napomena pod tač. 59.

⁶⁹ Kao i napomena pod br. 12.

legat Glavnog štaba i Oblasnog komiteta Gilić, izvanredno je govorio albanskim jezikom i vrlo uspješno oponašao pravog Albanca — Malisora. Svak ga je znao i smatrao Selimom i među ljudima je stekao veliko poštovanje. Rado je priman i ugošćen u svakom katunu. Kada je neko htio da se nešto požali, tražio je Selima. Karakterističan je u tom pogledu jedan primjer koji se desio dva-tri mjeseca kasnije. Kada je kod njega došla jedna grupa, neka vrsta delegacije da mu se žali i da traži da on zabrani plavsko-gusinjskim partizanima da idu na teren Crne Gore.⁷⁰

I u tom kontekstu treba shvatiti direktivu delegata Vrhovnog štaba o potrebi stvaranja posebnih albanskih, a posebno srpskih odreda iz kraja jula i početka avgusta 1943. godine, te da je potrebno prići »ostvarivanju zajedničkih operativnih štabova na sektorima Malesije-Đakovica i Ljumašara«.⁷¹

Stanovništvo Plava i Gusinja bilo je tada u osnovi prijateljski raspoloženo prema muslimanskim i kosovskim partizanima, koji su se tada na ovom području kretali. Partizanske grupe kretale su u katunima od Bogičevce iznad Plava do Bora Radončića i Kolenovića iznad Gusinja. Nije poznat ni jedan slučaj da im je gostoprimstvo uskraćeno, da su prijavljeni okupatorskoj vlasti ili da su im se oružano suprostavili, mađa je svo stanovništvo bilo naoružano. O tome je delegat Glavnog štaba i oblasnog komiteta u svom izveštaju javio: »Tamo nas je narod dosta dobro primao pa i pored toga što je okupator slao dva puta po 300 vulnetara da nas tjeraju mi smo se ipak održali tamo«. Drug Gilić dalje piše da ovaj teren smatra najboljim, te da se po potrebi može privremeno povući i prema Crnoj Gori. On dalje ističe: »Mi do sada nismo bili u takvoj situaciji... Četa će se nalaziti na gore pomenutom terenu sve dokle se situacija na našem terenu ne popravi tj. dokle ne budemo u stanju zaći kroz metohijska sela«. ⁷² A i u Crnoj Gori je tada situacija bila dosta teška, jer je, kako je situaciju tada vidio Blažo Jovanović, nakon povratka iz Albanije »vladao strahoviti teror i kontrola okupatora. Komunisti, naročito ilegalci, živjeli su i radili pod neopisivo teškim, gotovo nemogućim uslovima. Prijatelji NOP-a, sa velikim su rizikom primali, hranili i snabdjevali ilegalce«. ⁷³ Zbog toga se u tom periodu situacija na ternu Plava i Gusinja opravdano smatrala povoljnom.

Drug Gilić, u svom izvještaju ističe da je četa slala patrole i po selima, koji su tamo vodili i političke razgovore, objašnjavali stanovništvu ciljeve i uspjehe narodno-oslobodilačke borbe, posebno propagirajući ideju bratstva i jedinstva. U svim selima i katunima zajednički su nastupali kosovski i plavsko-gusinjski partizani, a u selu Vusanje, u kojem žive isključivo Albanci, posebno su se angažovali partizani iz Malesije koji su rodnom iz ovog sela i rodbinski su vezani sa tamošnjim stanovništvom, a naročito drugovi Mehmed Dermani i Redžep Valjboni.⁷⁴ Delegat oblasnog

---

⁷⁰ Delegacija je razgovor vodila sa »Selimom« u selu Kruševu. Razgovoru je prisustvovao i autor ovog teksta.

⁷¹ Svetozar Vukmanović - Tempo, pismo Oblasnom komitetu KPJ Kosova od 25. VII 1943. Arhiv Pok. zav. za istoriju Kosova, dok. br. 187, k. 3/8 i pismo od 11. VIII 1943. dok. 135, k. 3/9.

⁷² Kao i napomena pod br. 53.

⁷³ Blažo Jovanović, *Istorijski zapisnik*, broj 3-4.

⁷⁴ Mehmed Derman je iz sela Vusanja, živio je u Malesiji, a Redžep Valboni je iz Malesije.

komiteta nije zaboravljao zadatak koji je dobio kada je aprila 1943. godine pošao na ovaj teren. I već oko 25. jula 1943. godine drug Gilić je, u pratnji partizana iz plavske grupe preko Bogičeviće i Koprivnika pošao u Peć i tamo je, u ime Oblasnog komiteta KPJ, reorganizovao partijsku organizaciju i izvršio određena čišćenja od onih koji su se, kako je pisao »kradom uvukli u Partiju. Sve ilegalce koji su izrazili spremnost poveo je u partizane a njih je tada bilo petnaest. Oni su, kako je napisao Gilić, dobri borci.⁷⁵ Prema tome, na ovaj teren su u tom periodu uspješno prebačene dve partizanske grupe do 26 boraca dok je pokušaj sa najvećom grupom sa 80 boraca propao.

Negdje oko 10. avgusta 1943. godine četu »Bajram Curi« i plavsko-gusinjsku grupu obišao je i sekretar Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevički, Todor Vojvodić Đedo.⁷⁶ Sa ovom grupom je inače vrlo često boravio i Bešo Bašić, koji je tada bio organizacioni sekretar ovog komiteta. Sa delegatom Oblasnog komiteta Kosova ocijenjeno je da kosovski partizani treba da pređu na teren Malesije i da se približe Đakovici, jer je očekivana brza kapitulacija italijanskog okupatora. Nepoznavanje albanskog jezika od strane plavsko-gusinjskih partizana i grupe koja je došla iz Peći, otežavalo je njihov boravak na tim terenima i oni su prešli na teren Vasojevića i tamo se uključila u Beransko-andrijevički partizanski bataljon. Sa njima je prebačen i profesor Skopskog Filozofskog fakulteta, poznati Slavista dr Radovan Lalić, koji je, preko organizacije iz Prizrena prebačen na teren iznad Plava.

III

Iako su ove borbene jedinice bile male, one su djelovale na prostora sa brojnim stanovništvom različitih nacionalnih i religioznih struktura, sa različitim istorijskom prošalošću, opterećeno međusobnim sukobima, koje su razni neprijatelji svih naroda i narodnosti pokušavali da maksimalno koriste za svoje interese. Ovdje su istovremeno i uporedo djelovali balistički i četnički pokret. Italijanski okupator se postarao da koordinira akcije Pavla Đurišića i Prenk Calja⁷⁷ i Vrmoša je, nakon oslobođenja Vasojevića, postala značajna četnička baza.⁷⁸ I balističko vodstvo iz Albanije postaralo se da udruži svoje snage sa četnicima Draže Mihajlovića. Muharem Bajraktari poslao je tri brata Kadera kao svoje oficire za vezu u štab Đurišića. Beransko-andrijevički bataljon likvidirao ih je avgusta 1943. godine u Šekularu.⁷⁹ Likvidiran je i četnički vojvoda iz Metohije, koji je, uz pomoć okupatora uspio da se sa svojim četnicima prebaci u Vasojeviće,

⁷⁵ Todor Vojvodić—Đedo, prije 1941. živio kao naseljenik u okolini Đakovice, bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Od juna 1942. do septembra 1943. g. bio je sekretar Mjesnog (sreskog) komiteta KPJ Andrijevića.

⁷⁶ Miloš—Mičo Gilić, »Selim«, izvještaj Oblasnom komitetu KPJ Kosovo od 25. IX 1943, Dok. br. 141, k. 7/10.

⁷⁷ Prenk Calje, bajraktar Kelmenda, bio u službi italijanskog okupatora, imao čin italijanskog majora, strijeljan u Skadru 1945. godine.

⁷⁸ Nakon svog poraza, četnici Pavla Đurišića izbjegli su u okupiranu Podgoricu (Titograd), a u Vrmoši se smjestio četnički odred od 500 četnika.

⁷⁹ Savo Joksimović, Bataljoni narodnih odbora str. 31.

da bi svoje akcije koordinisao sa vojvodom Pavlom.⁸⁰ Sefedin beg iz Peći⁸¹ i četnički povjerenik i obaveštajac Novica Popović⁸² i komandant četničke brigade Veličko Bojović,⁸³ brzo su se sporazumljeli 13. septembra 1943. godine na Murini da bi likvidirali front koji je, pod rukovodstvom komunističara bio formiran protiv četničke ofanzive na Plav i Gusinje.

Snaga i ovako malih partizanskih jedinica prvenstveno je proizilazila iz programa narodno-oslobodilačke borbe, njene pravičnosti i principijelnosti i razvoja događaja u zemlji i u svijetu, koji su očito sve više ukazivali njenu ispravnost i perspektivnost. I kada je kapitulirao fašizam u Italiji, ove dve male jedinice uspjele su da razoružaju okupatorske garnizone u Đakovici, Tropoji,⁸⁴ Plavu i Gusinju.⁸⁵ Četa »Bajram Curi«, od dvadesetak boraca, koliko je brojila u prvim danima septembra, prerasla je u odred od pedesetak boraca, kojima su se pridružile i dve manje čete dobrovoljaca u Đakovičkoj Malesiji. U Plavu i Gusinju je formirana Muslimanska omladinska partizanska četa koja je u različitim momentima brojala od 60—70 omladinaca.⁸⁶ Za vrijeme napada na italijanski garnizon u Gusinju, poginuli su 8, a ranjeno je oko 15 građana.⁸⁷ Prilikom oslobođenja Đakovice poginulo 70 okupatorskih vojnika i 200 seljaka iz Malesije. Oslobođena je i Murina i tamo je formirana četa od 30 boraca. I upravo tada, 12. septembra uveče, pokrenuta je četnička ofanziva prema Plavu i Gusinju da protjera partizane iz ova dva mjesta. Angažovan je četnički korpus, kojim je komandovao Veličko Bojović.⁸⁸ Na poziv Partije formiran je široki front, u kojem su, pored partizanskih jedinica iz Plava i Gusinja, Velike, Mašnice i Gornjeg Polimlja, učestvovali i veliki broj Muslimana i Albanaca, koji su prihvatili borbu i odbranu od četnika, pod rukovodstvom partizana.⁸⁹ Udruženim snagama partizana i plavsko-gusinjskih Muslimana i Albanaca, suprotstavile su se udružene snage četnika i balista. To je vidljivo i iz saopštenja Glavnog štaba NOR i POJ Kosova, koji je javljao: »Vasojevički četnici napali Plav. Crnogorski partizani sjedinili se sa partizanima i narodom Plava. Junački su se zajednički borili i skoro bi razbili četnike da se nije umiješao izdajnik šćiptarskog naroda

⁸⁰ Mano Rajović, metohijski četnički vojvoda, koji je sa svojim četnicima prešao u Vasojeviće jula 1943. godine.

⁸¹ Sefedin-beg Mahmudbegović, (Begoli), bio senator između dva rata, jedan od nosioca saradnje sa okupatorom u Peći.

⁸² Novica Popović, bio narodni poslanik prije 1941, četnički obaveštajac »Alija« za područje Kosova, Plava, Gusinja, Sekulara i Velike.

⁸³ Veličko Bojović, komandant četničke brigade, strijeljan početkom 1944. godine u Andrijevići.

⁸⁴ Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za okrug Metohijski, Arhiv Pok. zavoda Kosova dok. br. 142. k. 7/14 i posebno Miloša Gilića od 25. IX 1943., Dok. 141, k. 7.10.

⁸⁵ Izvještaj Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevički, Arhiv Ist. inst. CG. 2109.III.

⁸⁶ Izvještaj SK KPJ od 28. IX 1943. AII CK, Dok. br. 2111/III-3-8 (43).

⁸⁷ Prilikom napada na italijanski garnizon u Gusinju poginuli su: Kolenović Hamdija, Zaim i Hakija, Nikočević, Nuro, Radončić Hajrudin, Cekić, Šaban, Mrkulić Bega, Sujak Alija. Ranjeni su: Radončić Osman (Mako), Radončić Sefket i Hasan, Vukeli Halim, Nikočević Hadžija i drugi.

⁸⁸ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1964. str. 563.

⁸⁹ Izvještaj Srez. kom. Andrijevića od 18. IX 1943, AII CG. Dok. br. 2109/III-3-5/43).

Dževad Begoli, koji se sporazumio sa četničkim glavarima i mahinacijama odvratio narod«. ⁹⁰ Slično su javljali u svojim izvještajima partijska rukovodstva sreza andrijevičkog i okruga beranskog (ivangradskog). Karakteristično je da je četničko i balističko rukovodstvo tom prilikom pokušalo da crnogorske partizane odvoje od plavsko-gusinjskih Muslimana i Albanaca, insistirajući »da nam predate naše (crnogorske) partizane a mi protivu vas nećemo voditi borbu«. ⁹¹ Međutim, prema izvještaju Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevički, plavsko-gusinjski Muslimani i Albanci su čvrsto ostali »na poziciji odbrane partizana« ... »da je popularnost partizana u očima naroda muslimanskog naročito porasla ... da je po prvi put otpočelo kovanje bratstva između pravoslavno i muslimanskog življa ...«. ⁹² To je period kada su partizani Plava i Gusinja održavali opštenarodne zborove u gradovima, u Plavu je na zboru izabran i narodno-oslobodilački odbor na čelu sa Mula Huseinom Redžepagićem, kao predsjednikom i Hajrom Šahmanovićem, kao sekretarom. ⁹³ Partizani su se slobodno kretali i po gradovima. Kada su se povratili politički zatvorenici iz zatvora u Tirani i logora u Draču, narod im je spontano priredio doček šenlucima, a zatim je priređeno narodno veselje u centru Gusinja. ⁹⁴ I već poslednjih dana septembra formiran je Muslimanski omladinski partizanski bataljon, koji je stupio u borbene akcije za oslobođenje Andrijevice. O formiranju ovog bataljona javili su i Glavni štab NOR i POJ Kosova i Okružni komitet KPJ za okrug metohijski. ⁹⁵ Kada su jedinice II udarnog korpusa nadirale prema Limskoj dolini, Muslimanski bataljon je djelovao na sektoru Zeletina, a kada su djelovi 297. njemačke divizije sa balističkim snagama otpočeli ofanzivu protivu oslobođene teritorije, bataljon je tada vodio borbu na sektoru prema »Džamiji« ispod Vizitora. ⁹⁶ A tada je došla direktiva da se vrati na teren Plava i Gusinja. Njegovo vraćanje na ovaj teren bilo je jednim dijelom uslovljeno potrebom da se snage reakcije razbiju i da se spriječi mobilizacija vulnetara sa ovog područja i njihovo učešće sa okupatorom u napadima na oslobođenu teritoriju. ⁹⁷

Međutim, istovremeno, Štab II udarnog korpusa, poslije oslobođenja Kolašina, Berana (Ivangrada) i Andrijevice, uputio je 14. oktobra 1943. godine pismo Glavnom štabu NOR i POJ Kosova pismo u kojima je tražio da svi Albanci — partizani sa područja Metohije »moraju odmah da idu u pravcu Plava i Gusinja«, i Glavnom štabu NOR i PO Albanije u kojem je molio da se, radi koordinacije, iz Albanije pošalju dva bataljona, jedan na teren Plava i Gusinja, a drugi na teren Metohije. O tome je obavješten i delegat Vrhovnog štaba Vukmanović, koji je posebno inter-venisao kod Okružnog komiteta KPJ Kosova da se ova direktiva sprovede. Iz izvještaja Okružnog komiteta KPJ za Okrug metohijski vidljivo je »da

⁹⁰ Saopštenje Glavnog štaba NOR i POJ Kosovo, novembar 1943. *Zbornik*, Tom 1, knj. 19. br. 62 i Arhiv Pok. Zav. Kosovo Dok. br. 960.

⁹¹ Izvještaj, kao pod napomenom 89.

⁹² Izvještaj kao pod tač. 89.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ Izvještaj, kao pod napom. 86.

⁹⁵ Pokrajinski zavod za istoriju Kosova, Dok. br. 960.

⁹⁶ Obrad Egić, *Dnevnik*, Vatre sa Komova, str. 855-857 i Radovan Lekić, *Andrijevički srez u NOB-u 1941—1945*, Cetinje, str. 419.

⁹⁷ *Ibidem*, str. 418 i Izvještaj Štaba II Dalmatinske brigade od 17. 10. 1943. Vojno istorijski institut, Dok. br. 39/4, 391.

cilj jedinica NOR nije samo čišćenje Crne Gore, nego i ovdje, to znači i Kosmeta.⁹⁸ Međutim, ova je orijentacija kasnije napuštena, jer je Štab II udarnog korpusa od planiranih akcija u ovom pravcu odustao.⁹⁹

Pokret Muslimanskog omladinskog bataljona i Kosovskog partizanskog odreda »Bajram Curi«, prema Plavu i Gusinju bio je istovremen. Zbog blizine terena, prvi je na teren Plava i Gusinja stigao 16., a drugi 18. novembra.¹⁰⁰ Petnaestak dana kasnije (poslednji dani oktobra ili prvi dani novembra), na teren Gusinja stigao je dio Skadarskog partizanskog bataljona »Prljat Redžepi« sa 120 boraca.¹⁰¹ Sve tri jedinice brojile su tada 240 boraca. Skadarski bataljon imao je 5 jugoslovenskih i 1 italijanski puškomitraljez, dva nepotpuno ispravna mitraljeza i 1 minobacač. Odred »Bajram Curi« raspolagao je sa 6 puškomitraljeza i jednim minobacačem.¹⁰²

Njihov je zajednički zadatak bio da djeluju uputstvima Štaba II udarnog korpusa, sa kojim je veza održavana preko Sreskog komiteta KPJ Andrijevića, odnosno partijske organizacije u Plavu. Istovremeno su delegat Glavnog štaba Kosova Gilić i komandant Skadarskog partizanskog bataljona Sadik Bekteši prelazili i na oslobođenu teritoriju i neposredno kontaktirali sa Štabom II udarnog korpusa (Gilić oko 25. oktobra, a Bekteši 16. novembra).

Pored 240 partizana ovdje je tada sa odredom »Bajram Curi« došla i jedna četa dobrovoljaca iz Malesije, pod komandom Ram Muja.¹⁰³ Pokušaji da se ova četa usmjeri na antifašističku borbu nisu dali željene rezultate. Njen je sastav bio od ljudi, koji su prvenstveno željeli da ostvare neke svoje lične interese, pa i putem otimanja. Po svom ponašanju odudarali su od partizanskih jedinica, a sam Ram Mujo samo je na riječima prihvatao narodnooslobodilačku borbu, a istovremeno je tražio vezu i saradnju sa balistima i Muharemem Bajraktarom. Bio je i suviše ličan i ambiciozan. Četa kojom je komandovao više je ličila komitskoj jedinici, koja nema svoj program i stabilnu orijentaciju, pa se na nju nije moglo posebno računati i više je štetila svojim prisustvom. Okupatorske vojske nije tada bilo na teritoriji Plava i Gusinja a nonprefektura je raspolagala sa 150 albanskih vojnika, pod komandom jednog poručnika iz Mir Dite i 60 albanskih žandarma.¹⁰⁴

Poseban zadatak partizanskih jedinica bio je da politički djeluju i da se suprostave propagandnoj ofanzivi koja je organizovana s jedne strane preko Peći i Kosovske Mitrovice (Džafer Deva i Sefedin beg) i s druge strane preko Vrmoše (Prenk Calje i fašistički major Kurtoni),¹⁰⁵ gdje su se već bili stacionirali odbjegli četnici iz Limske doline. Osnovni im je cilj bio da odvoje muslimanske i albanske mase od partizana, jer se inače

⁹⁸ Izvještaj Okružnog komiteta Metohije od 18. X 1943. Arhiv. Pok. za vodu za istoriju Kosova, Dok. br. 142, K. 7/10.

⁹⁹ Fond Oblasnog komiteta PKJ za Kosovo 2/8, dok. 191a — Izvještaj Pavla Jovičevića Centralnom komitetu PKJ od 31. I 1944. g.

¹⁰⁰ Izvještaj Miloša-Miča Gilića, Zbornik, tom. III, knj. 5. dok. 103.

¹⁰¹ Izvještaj Sreskom KPJ And. od 6. IX 1943, AII CG. Dok. br. 2115/III-3-19 (43).

¹⁰² *Ibidem.*

¹⁰³ Kao pod nap. br. 98.

¹⁰⁴ Kao pod napo. br. 101.

¹⁰⁵ Josip Kurtoni, bio civilni komesar okupatorske vojske u Andrijevići 1942. i 1943. godine.

nisu usuđivali da partizane napadnu, koji su se i dalje slobodno kretali, ne samo u plavsko-gusinjskim selima, već i u samom Plavu i Gusinju. A delegat Vrhovnog štaba Vukmanović, preko Oblasnog komiteta KPJ Kosova isticao je: »Najvažniji politički zadatak vaš danas jeste da ne dozvolite da ščiptarska masa ide da se bije protiv naše vojske u Sandžaku i Crnoj Gori. Treba razviti živi politički rad među ščiptarskim masama.«¹⁰⁶

I sve partizanske jedinice, koje su se tada našle na ovom prostoru, bilo da su iz Kosova, Skadra ili Plava i Gusinja, svesrdno su se angažovale da razviju široku političku borbu u narodu. Muslimanski bataljon je reorganizovan. Jedna je četa priključena odredu »Bajram Curi«, da bi se kao domaćin kretala sa njima. Druga četa je samostalno djelovala, pretežno na terenu Gusinja do dolaska skadarskih partizana, a onda se i ona priključila ovom bataljonu i sa njim djelovala, takođe kao domaćin. Odred »Bajram Curi« sa četom Plavo-Gusinjana, kretao se od sela do sela.¹⁰⁷ U svako selo su prijateljski primani, a borci su raspoređivani po kućama, u grupama i tako su u svakoj kući održavali večernje razgovore. Domaćini su im obezbjeđivali smještaj i hranu. Samo je jedno selo odbilo da primi partizane, jer je takav stav zauzeo njihov bajraktar, a to se odigralo negdje 6. novembra, kada su se plavsko-gusinjski glavari već bili organizovali i dogovorili da počnu da daju otpor partizanima. U izvještaju Oblasnom komitetu KPJ Kosova, rukovodstvo odreda »Bajram Curi« javljalo je da su »... izvjesni reakcionari silom primorali mase da učestvuju u borbi protiv partizana. Ovo su radili prijeteći im da će ih Nemci popaliti ako ne budu učestvovali...«¹⁰⁸ Kada je jedinicama II udarnog korpusa prišla i italijanska divizija »Garibaldi«, reakcija na Kosovu istakla je tada parolu: »U borbu protiv Crnogoraca i Italijana koji su se združili da zauzmu Kosovo«,¹⁰⁹ dok je kod običnih ljudi sve više preovladavalo raspoloženje »Ako su partizani mi nećemo da se borimo protiv njih.«¹¹⁰ Politička bitka koja se vodila na teritoriji Plava i Gusinja imala je značajan uticaj i na razvoj situacije u Malesiji i na Kosovu. To je u izvještaju Oblasnom komitetu istakao i Okružni komitet za Metohiju, u kojem stoji: »Stav naroda Plava i Gusinja utiče mnogo na ovdašnje albanske mase. Nama izgleda da će narod Plava i Gusinja zauzeti pravilan stav prema Narodnooslobodilačkoj vojsci...«¹¹¹

Kakva su u tom periodu na ovom terenu bila politička previranja ukazuju nekoliko karakterističnih primjera:

— Njemačka ofanziva »Balkansuht« otpočela je iz pravca Čakora prema oslobođenoj teritoriji 14. oktobra 1943. godine.¹¹² Dva dana kasnije, dok su borbe oko Murine i na Sjekirici bile u najvećem jeku, u Gu-

¹⁰⁶ Svetozar Vukmanović — Tempo, pismo Oblasnom komitetu Kosova, 25. XI 1943., *Zbornik*, Tom II, knj. 11, dok. 173, str. 127., Arhiv Kosova, dok. br. 205, K 3/11.

¹⁰⁷ Camil Brovina, *Pogibija Hajra Šahmanovića, Husni Zaima i formiranje bataljona »Bajram Curi«*, Vatre sa Komova, str. 773-775; Metuš Grezda, *Saradnja sa crnogorskim partizanima*, Vatre sa Komova 771-772.

¹⁰⁸ Kao i napomena pod 100.

¹⁰⁹ Kao i napomena pod br. 98.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² Kao i napomena pod tač. 96.

sinju je, oko 15 časova, dobošom sazvan opštenarodni zbor, na kojem su govorili partijski rukovodioci i rukovodioci Muslimanskog bataljona, objašnjavajući narodu ciljeve narodnooslobodilačke borbe i pozivajući Gusinjanke da se suprostave mobilizaciji i slanju na front protiv crnogorskih partizana.¹¹³ Na 20—30 km udaljenosti nalazile su se njemačke i balističke jedinice, a u gradu se nalazila albanska Žandarmerija. Na zbor su došli i svi ondašnji glavari i tadašnji nosioci vlasti u Gusinju. Njihova su djeca ili najbliža rodbina bili u partizanima i dijalog na zboru vođen je između djece i roditelja;

— Kada je 18. oktobra 1943. godine došao Odred »Bajram Curi« iznad Plava, okupator je toga dana, na desetak kilometara udaljenosti od Plava, bio već zauzeo Murinu, Gornju Ržanicu u Pepiće. Ne znajući situaciju u Plavu, Gilić je poslao jednog borca iz odreda (Gutića), koji je inače rodom iz Plava, da se poveže sa partijskom organizacijom na terenu i da izvidi situaciju u gradu i okolini. Gutić je u Plavu uočen od albanske žandarmerije i po nalogu nonprefekta zatvoren. Tada je Odred »Bajram Curi«, sa jednim bajrektorom iz Metohije koji je saradivao sa NOP-om, ušao u Plav i blokirao nonprefekturu. Non prefekt je u tom momentu raspolagao sa 150 albanskih vojnika i 60 albanskih žandarma, ali nije mogao računati i na podršku Plavljana, pa je nakon nekoliko časova kolebanja bio primoran da zatvorenog partizana pusti.¹¹⁴

— Skadarski partizanski bataljon »Prljat Redžepi« pošao je 4. ili 5. novembra 1943. godine iz sela Vusanja prema Gusinju. Tada je na ovom terenu već boravio italijanski major Josip Kurtoni, koji je kao predstavnik OVRE 1942—1943. godine bio u Andrijevići i rukovodio borbom protiv partizana. On je na teren Plava i Gusinja došao iz Podgorice (Titograda) preko Vrmoše, gdje je bilo stacionirano 500 četnika.¹¹⁵ Prenk Caljeve jedinice, koje su svakog časa bile spremne da napadnu na Gusinje, koje je od Vrmoše udaljeno svega 5 km. U izvještaju koji je komandant crnogorskih četnika Đordja Lašića uputio Draži Mihailoviću, Prenk Calje se oslovljava sa titulom »Vojvoda« i predlaže se da se odlikuje Karađorđevom zvijezdom i počasnim zvanjem »četničkog vojvode«, jer su, »narodićo Vrmoša i njena okolina prijateljski raspoloženi prema našem stavu i našem pokretu i svesrdno ga pomažu, a ovakvu njihovu akciju ometa muslimanski živalj...«.¹¹⁶ Kurtoni je na terenu Plava i Gusinja boravio kao predstavnik njemačke komande u Podgorici (Titogradu). Tada se na teren Plava vratio iz Kosovske Mitrovice predsjednik opštine iz Plava, opremljen njemačkom mašingeverom. On je tamo bio pozvat od Džafer Deve.¹¹⁷ Situacija se već bila promijenila. Snage reakcije prelazile su u ofanzivu. Kada su saznali za pokret skadarskih partizana, tadašnji predsjednik opštine gusinjske, u pratnji sa grupom glavara i vulnetara, izašli

¹¹³ Autor ovog napisa rukovodio je ovim Zborom i njemu izložio uvodno izlaganje. Na Zboru su posebno diskutovali: Džafer Nikočević, Aljo Hot, Osman Čekić i Aljo Avdić.

¹¹⁴ Ragib Redžepagić, *Plav i Gusinje u NOB-u*, magistarski rad str. 126.

¹¹⁵ Vojno-istorijski institut — CG X 1831.

¹¹⁶ Istorijsko odjelenje CK KPJ za Crnu Goru. CG-V 1032. takođe Radovan Lekić, str. 472 i 473.

¹¹⁷ Kao i napomena pod br. 114.

su na Krš Čekića i tu dočekali partizane. Saopštili su im svoje neslaganje sa njihovim pokretom prema Gusinja. Bilo je i prijateljskih dogovora, a i prijetnji. Sadik Bekteši, kao komandant bataljona, inače rodom Vusanjin, imao je već situaciju da je i njegovo rodno selo podijeljeno na dva tabora. Prijetila je opasnost krvoprolića među pojedinim užim bratstvima. Izbjegao je sukob i vratio se u gornji dio Vusanja, gdje se smjestio sa bataljonom. I već sutradan, grupa najistaknutijih gusinjskih glavara koji su se dan prije, na Kršu Čekića, suprostavili Skadarskom partizanskom bataljonu, sa Vusanjskim bajrektorom, koji je inače bio u taboru Vusanja koji su se suprotstavljali Sadiku, poslali su tajnu poruku Sadiku i tražili sa njima sastanak bez učešća javnosti. Sastanak je održan u jednoj vodenici na Alipašinim izvorima. Izvinuli su mu se što su mu se suprostavili na Kršu Čekića sa objašnjenjem da su to uradili iz straha od Nemaca i Prenk Calje i njegovih ljudi koji žive oko Gusinja.¹¹⁸ Na sastanku je postignuta saglasnost da skadarski partizani neće ulaziti u Gusinje i da se neće javno kretati oko Gusinja, da će gusinjski prvaci organizovati prikupljanje potrebnih količina hrane za ishranu bataljona. Skadarski partizanski bataljon u tom momentu još nije bio uspostavio vezu sa Štabom II udarnog korpusa, a zadatak mu je inače bio da sačeka upustva. O dolasku ovog bataljona na teren Gusinja sreski komitet obavijestio je Okružni komitet KPJ Berane (Ivangrad) 6. novembra 1943. godine. Komandant bataljona se zadovoljio sa prijedlogom gusinjskih glavara i Vusanjskog bajrektara. Smjestio je bataljon u Žirovnicama, pretežno u kućama i kolibama svojih rođaka a već sutradan iz Gusinja je dobio 3.000 kg kukuruza, potrebne količine mesa i soli. Na zemljištu Ukšina Ahmetaja izgrađena je i partizanska pekara, koja je nažalost prije dvije godine srušena;

— I pored intervencije i naredbe ondašnje vlade u Tirani, koja je bila u službi njemačkog okupatora, da se Skadarski partizanski bataljon napadne i protjera, u čijoj je naredbi pored ostalog stajalo da su 200 komunista iz srezova skadarskog okruga »otišli u Plav i Gusinje, ili u Krasniće, te se nalaže Prefekturama u Prizrenu i Peći da preduzme mjere protiv njih u cilju njihovog uništenja, jer oni nisu Albanci, već prodati ljudi«,¹¹⁹ stanovnici Vusanja i Gusinja nisu nikada napali ovaj bataljon, iako je on ovdje boravio oko 45 dana. Naprotiv, kada su fašisti iz sjeverne Albanije, iz predjela Šalje, predvođeni Can Tahinom, napali Skadarski bataljon, jedan broj seljaka iz Vusanja pridružio se Bataljonu i zajedno sa njim vodili borbu protiv napadača. Kao mještani i poznavaoци terena odigrali su pri tome značajnu ulogu. Jedan borac Skadarskog bataljona u ovoj je borbi poginuo.

— Predsjednik opštine u Plavu, koji će 9. novembra 1943. godine pokrenuti obračun sa partizanskim jedinicama na ovom terenu, tokom septembra i oktobra 1943. blagonaklono se odnosio prema partizanima i ponudio im, da se pod njihovom komandom bori protivu okupatora. Sreski komitet KPJ u svojim izvještajima javljao je da »Šemso Ferović i

---

¹¹⁸ Sastanak je održan u vodenici Seljmona Đonbalića, na Alipašinim izvorima. Prisustvovali su: Komandant i komesar Skadar. bataljona, Arslan Avdulj Ahmetović, Dač Alija, Čun Mulja (bajrektor Vusanja), Saljo Nikočević, Rašo Hot i Medo Čekić.

¹¹⁹ Izveštaj potpisao »Patria« (Džavid Niman), Original u Zavedu Kosova, Dok. br. 203.

drugi pozdravljaju sa stisnutom pesnicom i sa, smrt fašizmu«. ¹²⁰ Rukovodstvo pokreta nije prihvatilo njegovu saradnju zbog njegove kompromitacije i saradnje sa okupatorom u toku 1941—1943. godine. Uskočio je nakon toga Džafer Deva i ovaj će predsjednik postati kolovođa obračuna sa partizanskim jedinicama na ovom terenu i počiniti teške zločine;

— Široke muslimanske i albanske narodne mase na području Plava i Gusinja, koje su stajale »na poziciji odbrane partizana« i koje su u partizanima gledale svoje zaštitnike prvenstveno od četništva, pod uticajem straha od Nemaca, koji je reakcija sistematski širila i vodila neku vrstu psihološkog rata, bila je posebno zastrašena zbog navodnog učešća bivših četnika u partizanskim jedinicama. Oni nisu mogli da shvate da četnička organizacija u Vasojevićima u 1942., a naročito u 1943. godini nije bila homogena i da je znatan broj njih prisilno mobilisan, kao i veliki broj Plavljana i Gusinjana kada su prisilno slati da napadaju na oslobođenu teritoriju, te da je politika NOB-a bila da ovu zalutalu masu odvoji od njihovih kolovođa, koji su svjesno služili okupatoru i da one, koji se nisu kompromitovali, prihvataju i u jedinice NOB-a i da im pruže šansu, da svojom borbom od oktobra 1943. godine izvrše svoju obavezu prema slobodi svoje domovine. Ali, običan čovjek iz muslimanske i albanske nacionalnosti, teško je to shvatao i strahovao je da se ne ponove strahote iz ranijih ratova. Ova je okolnost potencirana postupcima pojedinaca, koji su zavičajno sa ovog terena, a koji su bili opterećeni neprihvatljivim stavovima prema Muslimanima i Albancima uopšte. Oni su se samoinicijativno pojavljivali na graničnom pojasu i prijetili osvetom, dok su istovremeno i četnički štabovi, nabijali svojim četnicima kape sa petokrakama i slali ih prema terenima gdje su živjeli Muslimani, svjesno težeći da kod Muslimana, za koje su znali da su naklonjeni partizanima, izazivaju utisak da su se partizani i četnici ujedinili. Partijske organizacije Plava i Gusinja pristupile su raskrinkavanju takvih podlih pojava, a istovremeno su o tome obavijestili i Sreski komitet KPJ, nakon što je i sam utvrdio ove pojave, brzo je intervenisao, a o tome je obavijestio i Okružni komitet KPJ, u kojem pored ostalog stoji i »Masa je bila ubijedena da su se partizani ujedinili sa četnicima, jer su sa petokrakama gledali kompromitovane četnike koji su (im) prijetili«. ¹²¹ A Radovan Lekić, u svom nagrađenom djelu, »Andrijevički srez 1941 — 1945«, o ovoj pojavi je pisao: »Išli su tako daleko u svojim planovima da izazovu neprijateljska raspoloženja prema partizanima kod muslimanskih masa — da su se, kada je pritisak njemačkih snaga na jedinice 2. dalmatinske brigade bio najveći, pojavljivali u blizini položaja koje su držale plaćeničke bande iz Plava i Gusinja, čak i sa petokrakama zvijezdama na svojim šubarama, kako bi na taj način stvorili kod njih uvjerenje da su se i oni priključili partizanima...«. ¹²²

Nakon povratka Skadarskog partizanskog bataljona sa Krša Čekića, komesar Muslimanskog bataljona prešao je na oslobođenu teritoriju radi informisanja i dogovora o daljim akcijama, dok je Odred »Bajram Curi«, nakon što nije prihvaćen u selu Martinoviće, otišao u staru partizansku

¹²⁰ Izvještaj Srem. kom. KPJ And. AII CG Dok. br. 2109/III-3-5 (43).

¹²¹ *Ibidem*, Dok. 213/III, 3-18 (43).

¹²² Radovan Lekić, *Andrijevički srez u NOB 1941—1945*, str. 427.

bazu Jesenice. Preko sela Čerene, u Malesiji, poslat je zamjenik političkog komesara Muslimanskog bataljona sa još dva borca da uspostavi vezu sa Skadarskim bataljonom.¹²³ Bilo jet o 7. novembra. Toga dana, za vrijeme proslave 27. godišnjice oktobarske revolucije, rukovodstva Odreda »Bajram Curi« i komande Muslimanske čete dogovorili su se da od ove dve jedinice formiraju Partizanski bataljon »Bajram Curi«.¹²⁴ Ni jedni, ni drugi, nisu za ovu odluku imali saglasnost svojih partijskih rukovodstava, niti štaba Muslimanskog bataljona, već je odluka donijeta na bazi procjene situacije rukovodećeg kadra koji se tada nalazio u Jesenicama. To je valjda i razlog što se u hronologijama ovaj datum o formiranju bataljona »Bajram Curi« ne spominje, mada je njegovo prvo konstituisanje tada stvarno izvršeno.

Nakon što je, preko sela Čerena uspostavljena neposredna veza sa bataljonom »Prljat Redžepi« bataljon »Bajram Curi« ponovo je izvršio pokret prema Plavu, sa težnjom da se približi gradu, očekujući saglasnost da se pristupi razoružanju albanske vojske i žandarmerije i zauzme vlast u Plavu. Smještaj bataljona izvršen je u Malom selu, koje se nalazilo na samom izlazu Plava i čini njegov sastavni dio. Pošto nije bilo dovoljno kuća da se u Malom selu smjesti svo ljudstvo, grupa od 10 rukovodnih boraca, na prijedlog komandira muslimanske čete Hajra Šahmanovića, ušla je u grad i smjestila se u njegovoj kući u Ribarskoj mahali, koja ovdje postoji već 6 vjekova. Sutradan, 9. novembra oko 10 časova vratio se sa oslobođene teritorije politikom Muslimanskog bataljona Jusuf Redžepagić, u pratnji borca Šahmanović Halima i upoznao rukovodeći kadar bataljona »Bajram Curi« da je Štab II udarnog korpusa za sada izmijenio koncepciju za slanje proleterskih brigada na teren Plava i Gusinja i Kosova. Štab bataljona »progutao« je ovo saznanje i pristupio razmatranju daljih planova i smještaja bataljona, jer je zima u ovim krajevima već bila na pragu, a bataljon za nju nije bio pripremljen. Jedna zemunica u Konjskom oboru,¹²⁵ koju je koju je koristila partijska organizacija u Plavu, bila je i suviše mala za veću jedinicu. Sela oko Plava i Gusinja su inače locirana neposredno u blizini gradova i u ravnici, pa nisu bila podesena na odbranu u slučaju dolaska Nemaca. Osim toga boravak u selima, od kuće do kuće, nije bio dalje obezbijeđen a i borcima je takav način života bio dosadio i o tome je javljao i Okružni komitet KPJ za Metohiju.¹²⁶ U takvoj situaciji Štab bataljona je riješio da bataljon privremeno smjesti u samom gradu, a da pri tome ne zaoštrava odnose sa albanskom vojskom i žandarmerijom, te da se zadrže odnosi međusobne tolerancije. Da ne bi došlo do nepotrebne panike i da bi se ova odluka politički objasnila, određeni su pet rukovodioca (tri iz Đakovice, jedan iz Plava i jedan iz Gusinja)¹²⁷ da izađu u centar grada i da tamo na konferenciji sa narodom objasne stav Štaba bataljona. Na putu prema centru grada, ispred Redžepagića džamije, ispostavilo se da jedan od njih petorice ima obavezu da pređe na oslobođenu teritoriju radi pripreme prebacivanja za

¹²³ Autor ovog napisa.

¹²⁴ Čamil Brovina, kao i Napomena pod br. 107.

¹²⁵ Zemunica u Konjskom oboru iznad Plava izgrađena je u jesen 1942. g.

¹²⁶ Kao i napomena pod br. 98.

¹²⁷ Hajro Šahmanović, Čamil Brovina, Dželadin Hani, Husni Zaimi i Mustafa Memić.

Makedoniju dvojice članova Centralnog komiteta Komunističke partije Bugarske. Kada su 4 partizanska rukovodioca, sa puškama na ramenu i sa petokrakama na kapama, silazili glavnom ulicom Plava, građani, koji su se tog momenta našli u radnjama i kafanama ili na ulici, brzo su se i znatizeljno okupili i svi skupa ušli u gradsku kafanu, gdje je razgovor odmah otpočeo. Kada je predsjednik plavske komune saznao da Hajro sa kosovskim partizanima drži konferenciju u gradskoj kafani, otišao je komandiru albanske čete i zahtijevao da se partizani napadnu. Komandiru je takva inicijativa bila već dobro došla. Bio je ogorčen na partizane jer mu je partijska organizacija Plava u toku noći rasturila letke, u kojima se govorilo o oktobarskoj revoluciji. Leci su bili rastureni ne samo po cijelom gradu, već su bili ubačeni i u prostorije. Komande čete Predsjednik i komandir saglasili su se da organizuju napad na partizane u tri pravca:

— na gradsku kafanu gdje su četiri partizanska rukovodioca vodili razgovor sa građanima Plava;

— na Malo selo gdje je bio smješten Bataljon »Bajram Curi«;

— na grad Redžepagića, gdje su bili politički komesar i zamjenik komesara Muslimanskog bataljona sa tadašnjim partijskim rukovodiocem Plava.

Građani Plava su pravovremeno primjetili pokret vojske, o tome obavijestili partizanske rukovodioce koji su držali konferenciju u kafani i pomogli im da na sporedni izlaz izađu iz kafane i pođu sjevero-istočno od Plava prema selu Prnjavoru. Komandir Ndre Markođoni naredio je poturu i otvaranje vatre. U borbi je još odmah poginuo jedan njegov vojnik. Na putu prema Prnjavoru četiri partizanska rukovodioca odvojili su se u dve grupe. U prvoj su bili Hajro Sahmanović i Husni Zaimi, komandir i politički komesar čete. Oni su upali u jedan potok, koji su na uzanom prostoru opkolili oko 100 naoružanih vulnetara. U nemogućoj situaciji da se probiju, naoružanim Prnjavorcima uspjelo je da zarobe Hajra i Husniju i da ih dovedu u komandu albanske čete.

Napadom na bataljon »Bajram Curi« komandovao je predsjednik plavske komune Šemso Ferović. U napadu je učestvovalo preko 200 naoružanih njegovih sledbenika. Bataljon je bio iznenađen i nepripremljen za borbu, a uz to bez najvećeg broja rukovodioca. Iz kuća u kojima su se nalazili, počeli su da odstupaju, dajući otpor neprijatelju. Povlačenje je vršeno prema selima Jesenice i Hoti, gdje su inače bili partizanske baze. Tom prilikom poginuo je Medo Radončić, borac Muslimanske čete, inače skojevac iz sela Zagrađa kod Gusinja. Ostalo ljudstvo bataljona uspjelo je da se probije iz blokade i da se, preko Jesenica, prebaci u Malesiju. Time je djelovanje Bataljona »Bajram Curi« na ovom ternu okončano:

— Komesar i zamjenik komesara Muslimanskog bataljona,¹²⁸ sa partijskim rukovodiocem Plava, izašli su iz Redžepagića grada i odmah pošli prema Malom selu, gdje se nalazio bataljon, sa ciljem da ga pravovremeno informišu o novo-nastaloj situaciji i organizuju za borbu. Na izlazu iz grada naišli su na zasjede. Otvorena je borba u kojoj je teško ranjen tadašnji partijski rukovodioc Plava Ibrahim Redžepagić, koji je nakon nekoliko dana umro. Poginuo je borac bataljona Halim Sahmanović,

¹²⁸ Jusuf Redžepagić i Mustafa Memić.

koji se tog jutra vratio sa komesarom bataljona sa oslobođene teritorije. Komesar i zamjenik komesara Muslimanskog bataljona uspjeli su da se povuku, najprije u Redžepagića grad, a zatim da se sklone u jednu obližnju kuću, odakle su nakon dvije noći uspjeli da se probiju iz opkoljenog Plava i smjeste u partizansku bazu u selu Hoti.

Zarobljeni Hajro Šahmanović i Husnija Zaimi, nakon neuspjelog hvatanja komesara bataljona i zamjenika, izvedeni su pred Šahovića džamiju i strijeljani. Neustrašivo su gledali u smrt i poginuli kao junaci, jedan drugom u zagrljaju. Materinski i junački zajedno ih je sahranila Hajrova majka Alta.

Kada se spominje ovaj krvavi događaj, onda se govori i piše samo o strijeljanju Hajra i Husnije. A toga dana je izgubilo živote njih pet: tri člana Partije i 2 člana SKOJ-a. Hajro Šahmanović, predratni revolucionar i robijaš iz Petrovaradinske tvrđave, prvoborac naše revolucije, Husnija Zaimi, član Sreskog komiteta SKOJ-a iz Đakovice i politički komesar čete »Bajram Curi«, Ibrahim Redžepagić, partijski rukovodilac iz Plava i skojevci Halim Šahmanović iz Plava i Medo Radončić, iz sela Zagrađa kod Gusinja. Politika nove marionetske vlade u Tirani, počela je izgleda da se realizuje ovdje u Plavu, gdje se kovalo bratstvo i jedinstvo naroda Albanaca Crnogoraca i Muslimana.

Nakon ovog krvavog događaja situacija u Plavu se korjenito izmijenila i pogoršala. U Gusinju je saradnja sa NOP-om privremeno zatajila da bi nakon nekoliko mjeseci dobila nove impulse i sadržaje. Ovi su se događaji odrazili i na situaciju u Malesiji i Dukađinu. Okružni komitet KPJ za Metohiju u svom izvještaju od 15. novembra javljao je: »Situacija koja je nastala posle događaja u Plavu stavila nas je u otvorenu borbu protiv nekoliko balista reakcionara«. ¹²⁹ Neprijatelj NOP-a, okuraženi akcijama nove marionetske vlade u Tirani i po njenim instrukcijama, počeli su smjelije da »dižu glavu« da insceniraju sukobe protiv partizanskih jedinica prvenstveno tamo gdje su oni do tada sa više uspjeha djelovali.

IV

Krajem 1943. godine na teritoriju Malesije došlo je rukovodstvo Oblasnog komiteta KPJ Kosovo i Glavni štab NOR i POJ Kosova. Vršene su pripreme za održavanje Prve oblasne konferencije Kosova. Tada je posebno potenciran problem veza između rukovodstava NOP-a Kosova i Crne Gore i potrebe da se partizanska jedinica sa područja Plava i Gusinja posebno na tome angažuje. O tome je sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo, u pismu Okružnom komitetu KPJ Berane (Ivangrad) od 6. januara 1944. godine pisao. »Naše je ljudstvo u opasnosti svakoga dana, ali bez pomoći sa strane mi ne možemo organizovati njihovo prebacivanje... Mi bi imali da prebacimo oko 300 (boraca) samo iz Peći... Situacija na našem terenu je sve gora. Za osiguranje veze najsigurniji i najbrži put je Andrijevića — Plav — Đakovačka Malesija... Mi sa svoje strane za sada ne možemo direktno, bez Vaše pomoći, uspostaviti vezu i ako nam je to dužnost i direktiva CK, Partizanska plavska jedinica trebala bi biti

---

¹²⁹ Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za okrug Metohijski od 15 XI 1943. Arhiv Kosova, Dok. br. 203, K 7/19.

angažovana isključivo za vezu«. ¹³⁰ I već 1. februara 1944. godine Vrhovni štab NOR i POJ izdao je naredbu Štabu II udarnog korpusa da se ove veze moraju stalno održavati.

Partizanska jedinica, partijska organizacija sa ovog terena i rukovodni članovi Partije iz Plava i Gusinja koji su radili u sreskim i okružnim komitetima Partije i SKOJ-a na oslobođenoj teritoriji, maksimalno su angažovani da pored svojih redovnih funkcija, obezbjeđuju i održavaju funkcionisanje veza preko Plava i Gusinja za Malesiju i Kosovo.

Ograničenost prostora dozvoljava da se neke od najznačajnijih akcija samo spomenu:

— Prva značajna akcija izvršena je odmah nakon strijeljanja i pogibije petorice drugova u Plavu. Odnosila se na prebacivanje Sterije Atanasova i Blagoja Popova, članova Centralnog komiteta Komunističke partije Bugarske, koji su putovali iz Moskve i oficira Crvene Armije, druga Koste, koji je po obavještajnoj liniji putovao u Albaniju. U vezi ovog zadatka 11. novembra 1943. godine iz sela Hota prešao je na oslobođenu teritoriju zamjenik politkoma Mus. omlad. bataljona, primio zadatak od andajšnjeg sekretara Sreskog komiteta KPJ za srez andrijevički Beća Bašića. Sa oslobođene teritorije grupa od 4 borca prešla je granicu preko Zeletina i u Žirovnicama se povezala sa Skadarskim part. bataljonom. ¹³¹ Ona je sa komandantom Skadarskog bataljona Bektešićem i 10 njegovih odabranih boraca i dva komandira četa iz Muslim. omlad. bataljona ¹³² stigla na oslobođenu teritoriju u Andrijevici 16. novembra 1943. Delegat Vrhovnog štaba Vukmanović, kada je od Ivana Milutinović depešom obaviješten da mu dolaze dva druga koje šalje drug Tito, predlagao je da se oni prebace avionom. ¹³³ Sekretar Oblasnog komiteta KPJ Kosovo tražio je od Centralnog komiteta KP Albanije da se njihovo prebacivanje izvrši sa dva posebna automobila. ¹³⁴ Ipak, Sterije Atanasov, Blagoje Popov i Kosta, sa radio stanicom koja je pripadala drugu Kosti, u pratnji sa još 10 odabranih boraca iz IV proleterske brigade, pošli su prema Gusinju. Granicu su prešli na Lipovici, isplivali preko nabujalog Grnčara i 19. u zoru stigli u Žirovnice. Oni su u pratnji Mića Gilića i dvadeset odabranih boraca, preko Malesije i sjeverne Albanije pošli prema Makedoniji. Naišli su na njemačku ofanzivu i dugo se zadržali na ovom terenu. To je izazvalo zabrinutost Dede (Kominterne) i ličnu intervenciju druga Tita kod Štaba II udarnog korpusa i kod delegata Vrhovnog štaba Vukmanovića. ¹³⁵ Atanasov i Popov,

---

¹³⁰ Pismo Sekretara Oblasnog komiteta KPJ Kosovo Okružnom komitetu KPJ za okrug beranski (ivangradski) od 6. I 1944, Arhiv Kosova, Dok. br. 2048.

¹³¹ Grupu su sačinjavali: Mustafa Memić, Gania Čavdarbašić, Milutin Novović i Svetislav Šoškić.

¹³² Aljo Hoti i Zamo Čekić.

¹³³ Svetozar Vukmanović — Tempo, izvještaj Vrhovnom komandantu drugu Titu, Zbornik, Tom II, knj. 11, str. 35.

¹³⁴ Pismo Sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ Kosova Centralnom komitetu KP Albanije od 5. I 1944., Arhiv Pok. zav. Kosova, Dok. br. 226, K 83.

¹³⁵ Pismo druga Tita Štabu II udarnog korpusa od 6. 11. 1943., zatim Zbornik, Tom II, knj. 11, str. 37, napomena pod br. 2) Džavid Nimanj (Patria), Pismo od 15. 12. 1943, Arhiv Pok. zavoda Kosora Dok. br. 724 K. 731.

od Žirovnica iznad Gusinja, putovali su oko tri mjeseca i sredinom marta stigli su u Glavni štab NOR i POJ Makedonije.

— Sa prostora Malesije, preko Gusinja, prebačen je 14. januara 1944. januara 1944. godine sekretar, tada već Pokrajinskog komiteta KPJ Kosovo Pavle Jovičević, sa drugovima Mišom Mičkovićem, Džaferom Vokšijem, Ganijom Čavdarbašijem, Zečerijom Redžom i Zumber Halilom, koji je iz Andrijevice rukovodio Partijom na Kosovu sve do 26. juna 1944, kada je preko Stojčice prešao granicu, predao iznad sela Grnčara kod Gusinja, na padinama planine Trojan i ponovo se vratio na teren Kosova.¹³⁶ Dva dana kasnije istim putem prebačen je i prva radio stanica Glavnog štaba NOR i POJ Kosova koju mu je poklonio Štab II udarnog korpusa.¹³⁷ Za svo to vrijeme partijska organizacija Gusinja i plavsko-gusinjska partizanska jedinica obezbeđivali su funkcionisanje veza između sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOR i POJ Kosova. Krajem januara 1944. godine prebačena je ovuda i engleska misija sa radio stanicom, koja je iz sjeverne Albanije išla za Kolašin, o čemu je posebno javljao komandant Glavnog štaba Kosova Fadil Hodža.¹³⁸ Od Peći, preko plavskih planina u dva maha, prebačeno je 60 boraca (u prvoj grupi bilo je 35, a drugoj 25), koji su ušli u sastav novoformiranog Kosovskog bataljona u Andrijevići.¹³⁹ U toku jula 1944. godine u Glavnom štabu NOR i POJ Kosova u Đakovačkoj Malesiji, preuzet je delegat KPJ pri Centralnom komitetu KP Albanije Dušan Mugoša i prebačen u štab II udarnog korpusa, preko sela Valjbona, Vusanja i Dragija iznad Gusinja. Preaz je izvršen na graničnom prelazu na Stojčici.¹⁴⁰

Istovremeno je obezbeđivano funkcionisanje kanala preko kojeg je Skadarski partizanski bataljon »Prljat Redžepi«¹⁴¹ održavao veze sa Štabom II udarnog korpusa. Najčešće je lično prelazio komandant Sadik Bekteši, a jednom prilikom je prebačeno i 14 albanskih partizana, koji su bili internirani u Italij i preko Makarske uspjeli da se prebace do Kolašina, a odatle preko Gusinja za sjevernu Albaniju.¹⁴¹

U svim ovim akcijama veze su uspješno i pravovremeno funkcionisale, sem 1. marta 1944. godine, kada je kurirska grupa u sastavu: Džafer Nikočević, politički komesar I čete Muslimanskog bataljona, Ganija Čavdarbaši, vjećnik oblasne konferencije Kosova i Dželadin Nidža, komunisti iz Đakovica, bila zarobljena i u okolini Peći, od strane njemačkog okupatora strijelana.¹⁴² I u ovom slučaju pošta koju su nosili nije pala u ruke neprijatelja, a oni su pored ostalog nosili dva direktivna pisma sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ Kosova, pismo Centralnom komitetu KP Albanije, depešu Vrhovnog štaba za Svetozara Vukmanovića i drugo.

¹³⁶ Pavle Jovičević, *Moj boravak u Andrijevići 1944. godine*, Vatre sa Komova, str. 758-760.

¹³⁷ Milivoje Folić, kao i pod nap. 46.

¹³⁸ Arhiv Pok. zavoda za istoriju br. 1190.

¹³⁹ Kao i pod napomenom 46.

¹⁴⁰ Mustafa Memić, *Uloga plavsko-gusinjskih komunisti na uspostavljanju i održavanju veza između Narodnooslobodilačkih pokreta Kosova i Crne Gore*, »Kosovo«¹⁴¹ br. 6, str. 215.

¹⁴¹ *Ibidem*, str. 211 i 212.

¹⁴² *Ibidem*, str. 213.

Granični prelaz na Stojčici sa lakoćom je savladavan zahvaljujući saradnji rukovodstva Vulnetarske čete koja je obezbeđivala ovaj granični prelaz, a koje je saradivalo sa rukovodstvom NOP-a u Gusinju.¹⁴³

V

Učešće muslimanskih jedinica sa teritorije Plava i Gusinja u kosovskim partizanskim jedinicama, javlja se u dva slučaja. I ova se problematika u ovom prikazu, zbog ograničenosti prostora, samo konstatuje:

— U prvom slučaju, grupa od 13 omladinaca iz Muslimanskog omladinskog partizanskog bataljona,¹⁴⁴ prešla je početkom maja 1944. godine iz Gusinja na oslobođenu teritoriju Andrijevice. Tada je već bila formirana Kosovska partizanska četa u Andrijevici. Samo nekoliko dana kasnije iz Gusnja su na oslobođenu teritoriju prebačene i 4 skojevke — Muslimanke,¹⁴⁵ koje su do tada bile pod feredžom. Njihov dolazak u partizane na teren Vasojevića imao je poseban politički značaj jer su one bile prve Muslimanke u partizanima, ne samo na ovom području, već i u Crnoj Gori. Ono se posebno pozitivno odrazilo na zbližavanju Muslimana i Crnogoraca na ovom prostoru. Donijeta je odluka da se 13 muslimanskih omladinaca i ove 4 djevojke pripoje Kosovskoj četi kao poseban samostalni vod. Dva su razloga na to uticali: željelo se da se ojača Kosovska četa, koja je tada još bila malobrojna i u povelju, a omladinke iz Gusinja trebalo je zadržati na terenu, radi obavljanja posebnih zadataka prema Plavu i Gusinju, a takav je tretman imala i Kosovska četa. Kada je rukovodstvo NOP-a iz Gusinja uspjelo da 16. maja 1944. godine na oslobođenu teritoriju Andrijevice prebaci i četu Crvenoarmejaca (Čerkeza), koji su se predali Nemcima i kao okupatorska vojska služili u Gusinju, tada se prvobitno računalo da se i ova četa veže za Kosovsku četu. Međutim, Štab II udarnog korpusa naredio je da se oni prebace u Kolašin i tamo su dobili novi raspored. Nakon što su iz Peći prebačene dve grupe boraca i Kosovska četa se konstituisala kao Kosovski bataljon, Muslimanski vod povučen je iz Kosovskog bataljona. Najveći broj boraca raspoređen je u bataljon OZNE (Narodne odbrane), a 4 djevojke su raspoređene na radu Sreski odbor USAOC-a.

— Drugi slučaj se odnosio na grupu Plavljana od oko 70 boraca (po spisku ih je bilo 65), koji su se Štabu Prve kosovske brigade stavili na raspolaganje dok se brigada nalazila na Bistrici i pripremala se da oslobodi Peć.¹⁴⁶ Imali su tri mitraljeza i više puškomitraljeza, Štab brigade je ovoj četi izdao nalog da uđe u Peć i da ona, kada brigada bude nastupala, dejstvuje, iz grada. Njihova pojava u gradu bila je uočena od

---

¹⁴³ Bajram Laličić, kapobanda, Iso Deljanin, zamjenik i Hajro Mrkulić, vulnetar.

¹⁴⁴ Aljo Nikočević, Amir Omeragić, Osman Čekić, Hakiya Hot, Salih Sujak, Nazif Lucević, Medo Radončić, Bajram Čekić, Nuro Hot, Arslan Fehratović, Ramo Neković, Salih Deljanin.

¹⁴⁵ Dževahira Hot, sekretar aktiva SKOJ-a djevojkama koje su bile pod feredžom, Ljiljka Hot, Nadila i Fadila Đurković.

¹⁴⁶ Izvještaj Komandanta Prve Kosovske brigade, poslat Komandi mjestu Plav, originalni primjerak čuva autor.

strane fašističkog vodstva i demoralizatorski je djelovala na stuge okupatora.¹⁴⁷ Dževad-beg je već govorio svojim prijateljima: »Zar ne vidite da će partzani da uđu u Peć, da su već došli i da su Plavljeni već tu, jer Plavljeni neće Pećanima pomagati, kada je njihov brat Zufer Musić, komandant Prve Kosovske brigade i bori se za Peć«. ¹⁴⁸ Odmah zatim Dževad-beg je pobjegao iz Peći, a glavari Peći su predali Peć bez borbe. Grupa Plavljana je nakon toga ušla u sastav Prve kosovske brigade kao posebna jedinica koja se zvala »Muslimanska plavska četa«. U svim kasnijim borbama koje je Prva kosovska brigada vodila, Muslimanska četa se isticala svojom borbenošću i hrabrošću. Ona se je posebno istakla, približno oko 3. februara 1945. godine, kada je u borbama na Drenici I bataljon V kosovske brigade, zbog pretrpljenih gubitaka, napustio položaj. O tome je komandant Brigade, pred Komisijom za storijsku PK Kosova izjavio: »O napuštanju položaja izvjestio me Petar Popović, komesar Brigade. Pokušao je da ih vrati, ali u tome nije uspio. U takvoj situaciji izdao sam nalog da drug Popović sa jednom četom I bataljona — zauzme te položaje . . . a on je upotrebio onu Muslimansku četnu, koja je bila sastavljena od Plavljana Muslimana i sa tom četom je u roku od pola sata vratio taj položaj, s tim što je, čini mi se, poginuo jedan a jedan je bio ranjen«. ¹⁴⁹

Prvog avgusta 1944. godine, delegat Sreskog komiteta, inače ranije zamjenik političkog komesara Muslimanskog omladinskog bataljona uspostavio je kontakt sa jednom Kosovskom četom koja se nalazila između sela Vusanja i Čerena iznad Gusinje, sa ciljem da zajednički izvrše akciju i oslobode Gusinje. ¹⁵⁰ Sutradan u selu Dolji doživio je ovaj kraj svoju najveću tragediju. U borbi sa 600 neprijateljskih vojnika, poginuli su Bećo Bašić, Jusuf Redžepagić, Vojo Novović i Aljo Hot. Tri dana nakon toga IV bataljon V proleterske brigade oslobodio je Gusinje. U oslobođenoj Gusinji ušao je Kosovski bataljon na čelu sa Mehmedom Hodžom, Nenadom Čakićem, Mišom Mičkovićem, Čamil Brovinom i drugima.

Kratak zaključak bio bi: Na teritoriji Plava i Gusinje izrasla je između dva rata relativno brojna progresivna omladina, koja se pretežno školovala u Velikoj Medresi u Skoplju. Ona je pod uticajem KPJ još tada uspostavila prve kontakte i zajedno se razvijala sa grupom revolucionarnih kadrova Kosova. Plavsko-gusinjski komunisti, u vrlo složenim i specifičnim uslovima rada, djelovali su u toku NOB-a svugdje tamo gdje je to bio interes slobode i socijalističkog društva, izvršavajući odluke rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije. Oni su posebno djelovali na prevazilaženju međunacionalnih i drugih sukoba, koji su bili prisutni na ovom terenu. Borci NOB-a sa ovog područja borili su se u sastavu crnogorskih i kosovskih partizanskih jedinica ili u sastavu samostalne partizanske jedinice na svom terenu, svugdje savjesno, borbeno i disciplinovano i dali su posebno svoj doprinos u lakšem i bržem povezivanju kosovskih i crnogorskih partizana i funkcionisanju njihovih međusobnih veza.

---

¹⁴⁷ Zufer Musić, *Memoarska građa*, decembar 1960. Arhiv Pok. zaveda Kosova, dok. br. 37, K 5/3.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ Sastanak sa Mišom Mičkovićem održao je Mustafa Memić, prisustvovali Iso Deljanin i Amir Omeragić.

Mustafa Memić

L'ACTION COMMUNE DES UNITÉS PARTISANES MUSULMANES
ET CELLES DE LA KOSOVA DANS LE TERRITOIRE DE PLAV
ET DE GUSINJE ET LA PARTICIPATION DES UNITÉS PARTISANES
MUSULMANES DANS LES BRIGADES ET LES BATAILLONS
DE KOSOVA

R é s u m é

Dans l'étude de l'évolution et des opérations militaires des unités partisanses de Kossova, dont nous discutons dans ce colloque, il faut faire une place aux actions de certaines de ces unités dans la région de Plav et de Gusinje également, qui agirent en collaboration avec les unités partisanses de ces régions. Ces actions communes ont eu lieu d'abord au cours des mois de juillet et d'août, puis au cours d'octobre et de novembre de l'année 1943, et aussi un certain temps en août 1944.

D'autre part, la participation des unités musulmanes de la région de Plav et de Gusinje dans le bataillon de la Kossova à Andrijevica et dans la Première brigade de la Kossova a eu lieu durant la première et la seconde moitié de l'année 1944, ainsi qu'au début de l'année 1945.

BASHKËPUNIMI NË MES TË MAQEDONISË DHE KOSOVËS GJATË LNÇ

Në Maqedoni dhe Kosovë — që të dy territore të Jugosllavisë — jetojnë maqedonas, serbë, malazezë, shqiptarë dhe turq. Këta, në luftë për liri nacionale dhe sociale, kanë bashkëpunuar gjithmonë. Në mes të këtyre dy regjioneve fqinje të Ballkanit kanë ekzistuar lidhjet edhe në sferën e kulturës. Lidhjet e ngushta tregtare u krijaun qysh nga kohët e vjetra. Kontinuiteti i këtyre lidhjeve vazhdoi gjatë gjithë kohës së ekzistimit të tyre. Kontaktet gjatë LNÇ dhe Revolucioni Popullor u shndërruan në bashkëpunim të ngushtë. Interesi ynë do të jetë, në radhë të parë, nga periudha më e re, sidomos gjatë viteve 1941—1945. Në kompleksin e çështjeve me interes, që i përkasin bashkëpunimit në mes të Maqedonisë dhe të Kosovës, janë momentet më të rëndësishme jetësore dhe historike të popujve tanë gjatë LNÇ. Në kushte të këtilla identike shumë burime vërtetojnë se Maqedonia dhe Kosova shpeshherë kanë bashkëpunuar kundër armikut të përbashkët.

Më vitin historik 1941 filloi epoka e LNÇ dhe e Revolucionit, me të cilën popujt dhe kombësitë e Jugosllavisë filluan të luftojnë për çlirimin e tyre.

Pas sulmit të Gjermanisë fashiste u bë ndarja e re e Jugosllavisë, që ishin pretendime dhe ideale shumëvjeçare të Bullgarisë dhe Italisë për sundimin e këtyre territoreve.

Në mes të Maqedonisë dhe të Kosovës që në fillim të kryengritjes filloi bashkëpunimi dhe zhvillohen aksione të përbashkëta. Qëllimet e kryengritjes, që i caktoi PKJ në krye me shokun Tito, si dhe gatishmëria e popullit maqedonas, serb, shqiptar, turk dhe e popujve dhe e kombësive të tjera që të luftojnë për liri nacionale dhe ndërrime thelbësore sociale, bënë të mundur që në këtë trev të zhvillohen gradualisht luftime kundër okupatorit dhe këto të avancohen në shkallë të kryengritjes së përgjithshme popullore. Lulë të përbashkëta të këtyre popujve u kontribuoi edhe tërësia gjeografike dhe topografike e terrenit. Bashkëpunimi i ngushtë në mes të lëvizjeve çlirimtare kontribuoi në çlirimin përfundimtar të Maqedonisë dhe të Kosovës. Në luftë kundër armikut të përbashkët, PKJ ishte organizatore e vetme, në të cilën masat shikonin me besimin më të madh. Gjithsesi qëllimet që i shtroi Partia dhe i forcoi si organizatore e kryengritjes, shihen nga shumë dokumente që janë faktorë me rëndësi për mobilizimin e popujve për kryengritje dhe për bashkëpunim.

Qëllimet e theksuara të kryengritjes për liri sociale dhe nacionale, në territorin që vështrojmë, ishin të pranueshme për popullin serb, shqiptar dhe kombësinë turke.

Fryma internacionaliste, që e zhvilloi Partia në nivel të lartë, ishte faktor mjaft me rëndësi për organizim dhe bashkëpunim.

Bashkëpunimi në mes të popujve dhe të kombësive është faktor me rëndësi në luftë kundër terrorit dhe vrasjeve të egra që i bënë okupatorët.

Lidhur me bashkëpunimin e Lëvizjes Çlirimtare do të përqëndrohemi vetëm në momentet e rëndësishme të njësiteve të përbashkëta të Maqedonisë dhe të Kosovës.

Qysh në vitin 1941, kur bëheshin përgatitjet për luftë të armatosur dhe kur Partia vepronte me anë të kontakteve ilegale, bashkëpunimi në këtë periudhë kishte karakter të lidhjeve, instruksioneve dhe ndihmës për gjendjen ushtarake politike në mes të KQ të PKJ, Komitetit Krahinor të Maqedonisë dhe Komitetit Krahinor të Kosovës.

Më 1941 filloi etapa e re e zhvillimit të organizatave partiake dhe e forcimit të tyre organizativ dhe politik si dhe triumfit të plotë të vijës së PKJ-së. Kjo edhe më tepër i kontribuoi forcimit të masave për organizimin e kryengritjes së armatosur në Maqedoni dhe Kosovë si dhe bashkëpunimit me popujt fqinj.

Pas Këshillimit të Majit filluan përgatitjet për kryengritje të armatosur dhe më 1 tetor të vitit 1941 u dha proklamata e KK të PKJ për Kosovë, drejtuar popujve për luftë të përbashkët kundër okupatorit dhe bashkëpunëtorëve të tij.¹

Në pjesët e okupuara të Kosovës, me përbërje specifike, u godit populli shqiptar, kurse në Maqedoni populli maqedonas. Mbi këta dy popuj u bë terror i zi, plaçkitje, burgosje dhe vrasje. Okupatorët dhe bashkëpunëtorët e tyre nxitën urrejtjen shoviniste në mes të popujve për t'i plaçkitur dhe për t'i mbajtur nën robëri, e për ta topitur në këtë mënyrë tehun e LNÇ. Prandaj, para popujve të Maqedonisë dhe të Kosovës u shtrua si detyrë lufta dhe aksionet e përbashkëta bashkë me popujt e tjerë të Jugosllavisë që të dëbohej armiku i përbashkët — okupatori fashist.² Në një situatë të këtillë, shpresa e vetme e popujve ishte PKJ, e cila bënte politikë të drejtë lidhur me çështjen nacionale. Ajo çdoherë i drejtohej popujve dhe i thërriste në luftë të përbashkët për demokraci të vendit, për barazi nacionale të popujve të shtypur dhe për përmirësimin e kushteve jetësore si dhe për shpartallimin e sistemit fashist.³

Lidhjet në mes të organizatave partiake dhe të disa udhëheqësve bënë të mundur bartjen e materialit partiak në mënyrë ilegale prej qyteti në qytet, në Maqedoni dhe në Kosovë. Në këto regjione u formua aradha dhe filloi të hulumtohet terreni më i përshtatshëm për kryerjen e aksioneve. Këto janë fshatra që gjenden në regjionin e Zhegovicës, Karadakut dhe Malit Sharr, që bënin të mundur deri diku manovrimet dhe strehimin nga sulmet e forcave ushtarake dhe policore fashiste. Ato njëherazi ishin edhe vende për strehimin e aradhave dhe të ilegalëve.

¹ Zbornik, V. I, lib. XIX, fq. 18-19.

² Po aty, 18-19.

³ K e m a j l S e f u l l a, *Muslimanka partiska čelija u Skoplju, 1941 g.*

»U svedočenjama učesnika NOB 1941—1942«, Beograd, 1973, lib. 5. fq. 373-385.

Kushtet për organizimin e kryngritjes së armatosur në Maqedoni ishin të volitshme në regjionin e Kozjakut, Karadakut, Karagjicës, Babunës, Pelisterit si dhe në Maqedoninë Perëndimore të okupuar nga Italia. Duhej t'i kushtohej kujdes terrenit të Kozjakut nga u vunë lidhje me njësitet partizane të Serbisë. Aradha Partizane e Shkupit kishte lidhje me LNÇ në Kosovë. Në territorin e Kaçanikut ekzistonin kushte të mira për strehimin e legalëve që vinin nga organizata e Ferizajit, e cila qysh më parë kishte lidhje me organizatën partiake të Kumanovës. Të gjithë ilegalët, duke kaluar nëpër këto fshatra, krijuan baza solide për strehimin e Aradhës »Shkupiano-Kosovare«.⁴

Për shkak të denoncimeve dhe ndjekjeve të policisë bulgare në Shkup, Kumanovë dhe Prilep shumë komunistë ikën ilegalisht në Kosovë. Me Këshillimin e Shkurtit të vitit 1942, për të cilin KK i Kosovës qysh më parë përpiloi tezat me referat politik, filloi lidhja me Mal të Zi, Sërbi dhe Maqedoni. Në Këshillimin që u mbajt prej 24 deri më 27 shkurt në Vitomiricë të Pejës mori pjesë delegati i organizatës PKJ të Qarkut të Ferizajit. Pjesëmarrja e tij më vonë do të jetë me rëndësi të madhe për bashkëpunimin në mes të Maqedonisë dhe të Kosovës. Rezoluta e Këshillit të Korrikut të vitit 1942, që u mbajt në Kosovë, u orientua për bashkëpunim dhe pranoi direktivat e KQ të PKJ. Në sferën e vijës ushtarake si detyrë kryesore shtrohej përgatitja dhe formimi i aradhave partizane. Në konkluzat e këtij Këshillimi flitet se situata momentale ishte e volitshme dhe se ishin kushtet për formimin e aradhave partizane. Kjo situatë bëri që LNÇ në Kosovë të forcohet.

Këshillimi i Korrikut të vitit 1942 paraqet kthesë në zhvillimin e LNÇ në Kosovë. Për këtë dëshmon edhe ngjarja e rëndësishme: menjëherë pas këtij Këshillimi u formua Aradha I Shqiptare në Kosovë »Zenel Hajdini«.⁵

Aradha paraqiste hap me rëndësi në zhvillimin e LNÇ në Kosovë. Formimi i Aradhës u prini përgatitjeve politike që i kanë rrënjët që nga Këshillimi i Korrikut në Gërbole. Këshillimi i Korrikut në thelb paraqet përgatitjen për krijimin e Shtabit Ushtarak për Kosovë. Në Këshillim, si përfaqësues i KK të PKJ për Maqedoni, mori pjesë Kole Çashule, i cili analizoi situatën jo vetëm në Maqedoni dhe në Kosovë, por propozoi që me organizimin e aradhave partizane të koordinoheshin aksionet e përbashkëta dhe të forcohej bashkimi i popujve të këtyre viseve: serbëve, malazezëve, maqedonasve, shqiptarëve, turqve etj.

Qendër e rëndësishme e bashkëpunimit në mes të Maqedonisë dhe të Kosovës ishte Prishtina. Në dhjetor të vitit 1941 në Prishtinë funksiononte Komiteti Lokal i PKJ në krye me Apostol Përshendiqin. Lidhjet me Prishtinë dhe KK të PKJ për Kosovë i mbajti Mustafa Karahasani me anë të një hekurudhori që ishte në detyrë speciale të organizatës së PKJ.⁶

Gjatë veprimit të Aradhës »Zenel Hajdini« në trevën e Nerodimes dhe të Gjilanit, ajo bashkëpunoi edhe me KK të Maqedonisë. Aradha »Sima Pogaqeroviq« dhe »Zenel Hajdini« u bashkuan me emrin e njo-

⁴ Mustafa Karahasani, *Iz ilegalnog rada u Prištini 1941—1942*.
»U svedočenjima učesnika NOB 1941—1942«, Beograd, 1975, lib. 16. fq. 330-334.

⁵ Zbornik, V, I. lib. XIX. dok. 8.

⁶ »U svedočenja učesnika NOB 1941—1942«, Beograd, 1975, lib. 5. fq. 375.

hur Aradha Serbo-Shqiptare dhe morën kontakt me Aradhën Partizane të Kumanovës. Aradhat zhvilluan aksione të përbashkëta dhe njëri prej aksioneve më të njohura është sulmi në minierën e Llojanit. Aradha prej Kumanove u hodh në regjionin e Krushevës dhe aty qëndroi një muaj. Tani lidhjet taktike në mes të Maqedonisë, Kosovës dhe Serbisë Jugore ishin vënë. Të gjitha këto rrethana shtruan nevojën e thellimit të lidhjeve në mes të Maqedonisë dhe të Kosovës.

Në dhjetor të vitit 1942 në Vrellë, afër Prishtinës, u mbajt Mbledhja e zgjeruar e KK të PKJ për Kosovë, e njohur me emrin Këshillimi i Dhjetorit. Pas analizës së situatës në Kosovë u nxorën përfundime, të cilat ende përmbanin qëllime të përgjithësuara lidhur me kryengritjen kundër okupatorit. Në vitin 1942, në Malin Sharr me shumë vështirësi dhe viktima të çmueshme mbahej Aradha e Sharrit. Në fillim të vitit 1943 Aradha »Karadaku« në Gërbole pësoi disfatë dhe kështu u nda në grupe duke iu afruar Malit Sharr. Ajo, së bashku me Aradhën »Emin Duraku«, formuan Aradhën e Përbashkët Nacionalçlirimtare të Sharrit. Aradha Partizane e Sharrit ishte aradha e vëllazërimit dhe bashkimit, me të cilën popujt e vëllazëruar të Jugosllavisë vepruan në territorin e Karadakut.

Lidhur me bashkëpunimin dhe ndihmën reciproke të Lëvizjes në Maqedoni dhe në Kosovë më 9 gusht të vitit 1942.⁷ Mirqe Acev i dërgoi letër Komitetit Qendror të PKJ, në të cilën përshkruan situatën e organizatave partiake në Maqedoni, lidhjet që ishin vënë me vendet fqinjë si dhe lidhjet me Kosovën. Ky dokument vërtetoi se KQ i PKJ për Maqedoni, me gjithë vështirësitë që kishte në punën e tij, i kushtoi kujdes të madh lidhjeve të rregullta me organizatat partiake të Kosovës, që ishin me rëndësi të madhe për bashkëpunim në mes të popujve të këtyre anëve.

Gjatë vitit 1942 gjendja në të gjitha frontet, e sidomos rezultatet e arritura politike dhe ushtarake, si dhe fitoret e LNÇ në Jugosllavi, krijuan kushte për intensifikimin e luftës së popullit të Maqedonisë dhe të Kosovës që gjatë vitit 1943 do të marrë përparime më të mëdha.

Në fillim të vitit 1943 LNÇ në Maqedoni dhe në Kosovë mori masa konkrete për zhvillimin më intensiv dhe më të gjerë të luftës së armatosur. KQ i PKJ, në kuadër të sistemit të udhëheqjes së kryengritjes të popujve të Jugosllavisë dhe për ta orientuar dhe zhvilluar më shpejt luftën e armatosur, si dhe me qëllim të bashkëpunimit më të ngushtë me lëvizjet e vendeve fqinjë në nëntor të vitit 1942 dërgoi si delegat të vetin Svetozar Vukmanović — Tempon në regjionet e Serbisë Jugore, Maqedonisë dhe Kosovës.

KK dhe Shtabi Kryesor për Kosovë gjatë qëndrimit në Malin Sharr ishin orientuar për bashkëpunim me Maqedoninë. Udhëheqja e LNÇ të Kosovës, duke parë situatën në të cilën gjendet dhe për t'u arritur uniteti i masave kundër okupatorit gjerman, insistoi që të bashkohen aradhat partizane në një sektor të caktuar, pa marrë parasysh se në cilën trevë do të bëhej kjo. Ishte i logjikshëm vendimi i Shtabit Suprem të LNÇ dhe AP të Jugosllavisë se në regjionin e Karadakut të Shkupit, Gjilanit, Vranjës dhe Kumanovës të krijohet një Shtab Operativ nga aradhat e Ma-

⁷ Izbori za osloboditel'nata vojna i revolucija vo Makedonija, V. I. lib. 1. dok. 42. fq. 251.

qedonisë, Kosovës dhe Serbisë. Kështu, bashkimi që u krijua në Kërçovë dhe Dibër nga Batalioni maqedonas dhe shqiptar, pas kapitullimit të Italisë, bëri që forcat partizane të shtohen gjithnjë e më tepër.

Gjatë kohës së krijimit të territorit të lirë në Maqedoninë perëndimore, u formuan edhe dy batalione kosovare, ai »Ramiz Sadiku«⁸ dhe Batalioni II Kosovar »Boris Vukmirovic«.⁹ Kështu u morën kontaktet në mes Debërcës dhe Kumanovës, të cilat shpënin nga Sharri dhe Karadaku dhe garantonin për luftën e përbashkët të Maqedonisë, Kosovës dhe Serbisë Jugore dhe njëkohësisht bashkimin e maqedonasve, serbëve dhe shqiptarëve në këtë luftë.

Shkupi dhe Prishtina u bënë qendra prej nga vinin të gjitha lidhjet dhe prej andej dërgoheshin direktivat deri te Shtabi Kryesor i UNÇJ dhe të APJ për Maqedoni dhe batalioneve kosovare, të cilat ishin të bashkuara në kryengritjen e përgjithshme popullore. Aradha Partizane e Kumanovës, Aradha Partizane e Moravës Jugore dhe Batalioni i Kosovës përbënin grupin operativ, të cilin armiku më nuk mundi ta shpartallojë.

Lidhur me argumentimin e kontakteve dhe të lidhjeve shihet më së miri prej letrave të Kuzman Josifovski — Pitu, dërguar Komitetit Krahinor të PKJ për Kosovë, Shtabit Kryesor të UNÇJ dhe të APM dhe KQ të PKM.

Aradhat e batalionet maqedonase gjatë luftimeve të pandërprera kundër okupatorëve gjermanë, italianë dhe bullgarë, si dhe kundër çetave dhe bandave të tjera fituan përvojë për bashkëpunim. Në një situatë të këtillë u detyruan okupatorët që kundër njësiteve LNÇ dhe të APM të organizojnë dhe të sjellin forca më të mëdha. Këto ishin kushtet që bënë të mundur dhe diktuan në formimin e njësiteve më të mëdha ushtarake — brigadave, të cilat do të ishin të lidhura me territoret e caktuara dhe do të ishin të afta të luftonin kudo qoftë. Këto ishin kushtet për krijimin e UNÇJ të Maqedonisë dhe të Kosovës, si pjesë përbërëse e UNÇJ të Jugosllavisë dhe garanci për fitimin e lirisë nacionale dhe sociale. Shtabi Kryesor i UNÇJ dhe i APM dhe KQ i PKM, duke pasur parasysh momentet e lartpërmendura, në një mbledhje të mbajtur në nëntor të vitit 1943 në Vërblani të Ohrit, mori vendim që në Slivovë të Ohrit më 11 nëntor të vitit 1943 të formojë Brigadën Sulmuese Maqedonase-Kosovare. Brigada I Maqedonase-Kosovare është bartëse e vërtetë e vëllazërimit dhe bashkimit të popujve të Jugosllavisë dhe shprehëse e fitores më të madhe për bashkëpunimin e popujve në Revolucionin Popullor. Ky vëllazërim dhe bashkim krijohet dhe forcohet gjatë gjithë luftës të Brigadës, e cila fillon prej Debërcës — vendit të formimit të saj, luftërave në Maqedoninë e Egjeut, luftërave të zhvilluara në Ekspeditën e Shkurtit, luftërave për çlirimin përfundimtar të Maqedonisë, për shpërthimin e frontit të Sremit, çlirimin e Zagrebit, deri në Korushkë dhe çlirimin përfundimtar të Jugosllavisë.

Megjithëkëtë, veçanërisht është e nevojshme të theksojmë se në kryengritjen e armatosur, politika parimore e Partisë, si dhe shtrimi i qëllimeve reale të luftës kundër okupatorit, ishin faktorë kryesorë që bënë

⁸ Petar Brajeviq, *Borbeni put prve makedonsko-kosovske udarne Brigade*. »Brigadata na bratstvoto i edinstvoto«, Shkup, 1958 fq. 102-103.

⁹ *Po aty*, fq. 103-104.

të mundur të organizohet dhe të zhvillohet edhe bashkëpunimi spontan në të gjitha domenet, si në veprimtarinë e njësiteve partizane, ashtu edhe në aktivitetin e të gjithave organeve të luftës. Një shkallë e këtille e zhvillimit të bashkëpunimit jo vetëm në hapësirën e theksuar, por edhe në mbarë territorin e Maqedonisë dhe të Kosovës, dëshmon për bashkimin e popujve në luftë kundër okupatorit.

Katica Josifovska

LA COLLABORATION ENTRE LA MACÉDOINE ET LA KOSOVA
PENDANT LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

R é s u m é

Cette communication traite de la collaboration entre les Mouvements de libération nationale de la Macédoine et de la Kossova, depuis le début de la lutte armée jusqu'à la libération du pays.

Tous les aspects de la collaboration font l'objet de l'étude, les opérations militaires et celles desarrière.

Des sources historiques authentiques ont été utilisées pour la rédaction de ce travail.

Dr Đuro Vujović

O UČEŠĆU ALBANSKE NARODNOSTI U CRNOJ GORI U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Stanovništvo albanske narodnosti u Crnoj Gori čini oko 6,5% stanovništva u ovoj republici, a živi u graničnom pojasu Crne Gore prema NR Albaniji.¹ Za vrijeme drugog svjetskog rata naseljavalo je istočne djelove barskog i podgoričkog sreza, te istočni dio beranskog (ivogradskog) i jugoistočni dio andrijevičkog sreza. Između dva svjetska rata ovo stanovništvo je bilo izloženo veoma teškom životu, koji se graničio sa krajnjom ekonomskom bijedom i siromaštvom. To je dolazilo i kao posljedica nacionalnog bespravlja, koje je od strane vladajućeg režima prema ovoj narodnosti bio sistem. Kada je počeo aprilski rat 1941. i otvoren front na granici prema Albaniji jugoslovenske vojne vlasti ubile su na desetine vojnika — pripadnika albanske narodnosti i drugih nedužnih građana oba pola pod izgovorom da se radi o »neprijateljskim elementima«. ² U ovakvim uslovima albansko stanovništvo monarhističku Jugoslaviju nije smatralo niti je moglo smatrati svojom pravom domovinom. Stoga je sasvim razumljivo što je ono u početnoj fazi drugog svjetskog rata imalo rezervisan, a često i neprijateljski stav prema svemu što je bilo jugoslovensko ili što je imalo jugoslovenski karakter. Ta rezervisanost se u dobroj mjeri prenijela i na narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji sve do trenutka kada su albanske mase uvidjele da taj pokret nema ništa zajedničko sa predratnim režimom i monarhističkom Jugoslavijom, već da je on upravo suprotnost svemu starom i nenarodnom i da se bori za novo demokratsko društvo i zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti. Baš zbog ove okolnosti i stanja svijesti masa, narodnooslobodilački pokret u redovima albanske narodnosti u Crnoj Gori u prvo vrijeme nije bio razvijen, da bi tek u drugoj polovini rata dobio šire razmjere. Treba naglasiti da uzrok ovakvom stanju treba tražiti i u tome što KPJ nije ni približno iskoristila mogućnost da proširi svoj uticaj u redove albanskih masa za čitavo vrijeme između dva svjetska rata a za dugo i u toku drugog svjetskog rata.

---

¹ Procenat je izveden na osnovu popisa stanovništva iz 1971. godine, kada je broj albanskog stanovništva u Crnoj Gori iznosio nešto preko 38.000. U prvim poslijeratnim godinama, prema procjenama, procenat albanskog stanovništva u Crnoj Gori bio je nešto manji. (oko 5,5%).

² Lj u c a Lj u c a j, *Tuzi i Malesija između dva svjetska rata i u toku NOB-e* (materijal u Istorijskom institutu SR CG).

No, iako su Albanci u Crnoj Gori, s malim izuzecima, u početku bili rezervisani prema narodnooslobodilačkom pokretu, oni su u većini bili časni i čestiti ljudi, solidni kao susjedi prema Crnogorcima i predodređeni da izbjegavaju sukobe sa svima koji ih ne napadaju. S obzirom na njihovo istorijsko iskustvo, koje su imali u staroj Jugoslaviji i na neka, na oko, za njih primamljive poteze koji su bili u vezi sa stvaranjem tzv. Velike Albanije, mora se priznati da je ovakvo držanje većine Albanaca bilo za pohvalu i rezultiralo je u prvom redu iz tradicionalne svijesti i patrijarhalnog morala albanskog čovjeka.

Kao što je poznato, Italija je 1939. godine okupirala Albaniju, a već sredinom 1941. godine ona stvara tzv. Veliku Albaniju na račun znatnih jugoslovenskih teritorija u Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji. Cilj je bio da se ovim činom pridobiju do tada teško eksploatisane i siromašne albanske mase a marionetska Albanija, pored ostalog, suprostavi svim težnjama koje su imale jugoslovenski karakter, a pogotovu narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji. U Crnoj Gori u okviru tzv. Velike Albanije došla je sva teritorija koju su naseljavali stanovnici albanske narodnosti kao i nešto prostora što je bilo nastanjeno mješovitim stanovništvom. Na žalost okupatora, većina albanskog stanovništva u ovoj pokrajini nije poslužila okupatoru za njegove antijugoslovenske i antipartizanske ciljeve, čak ni u ono vrijeme kada je ta većina bila na distanci od narodnooslobodilačkog pokreta. Jedan savremeni politički radnik albanske narodnosti u Crnoj Gori dao je jednim povodom svoje viđenje takvog stanja stvari, koje mi se dopalo kao ocjena koja, rekao bih, sasvim odgovara. Evo kako on objašnjava odnos stanovništva albanske narodnosti u Crnoj Gori prema tzv. Velikoj Albaniji.

Otpor albanskog stanovništva diktatorskom režimu bivše Jugoslavije bio je stalan i višestruk. Manji dio stanovništva je kroz taj otpor manifestovao svoje shvatanje da teritorija koju nastanjuju Albanci u Jugoslaviji poslije prvog svjetskog rata nije trebalo da pripadne Jugoslaviji već tzv. Velikoj Albaniji. U aprilskom slomu bivše Jugoslavije ovaj dio stanovništva je vidio ostvarenje svojih ideala i predstavljao je jezgro fašističke reakcije tokom drugog svjetskog rata i narodnooslobodilačke borbe.

Veći dio albanskog stanovništva u Crnoj Gori, međutim, ispoljavao je otpor režimima bivše Jugoslavije prije svega sa stanovišta svog socijalnog i političkog položaja i to je potvrđivao glasačkom pripadnošću raznim opozicionim strankama, vidjeći u njihovim programima, posebno u programu KPJ, težnju za većom socijalnom pravdom i nacionalnom ravnopravnošću. Ovaj dio stanovništva bio je koliko indiferentan prema propasti bivše Jugoslavije toliko i skeptičan prema stvaranju tzv. Velike Albanije kao i prema pripajanju područja koje je ono nastanjivalo ovoj marionetskoj tvorevini, ma koliko parole toga akta bile zvučne i na oko privlačne. Iz ove većine stanovništva stvarao se postupno kadar za Narodnooslobodilačku vojsku i ona je u stvari predstavljala materijal za narodnooslobodilačku borbu, kojoj je vremenom pristupala.³

Kada je riječ o učešću albanske narodnosti u Crnoj Gori u narodnooslobodilačkoj borbi potrebno je istaći da su značajni stimulansi kod tog

---

³ Orle Šabović, *Tuzi i ostalo područje stanovništva albanske narodnosti bivšeg podgoričkog sreza u NOB 1941 — 1945. godine* (materijal u Istorijskom institutu SRCG).

stanovništva u ovom smislu dolazili i iz Albanije. Ukoliko se narodnooslobodilački pokret u Albaniji, prije svega u rejonima koji gravitiraju Crnoj Gori, više razvijao utoliko se albansko stanovništvo u Crnoj Gori više opredjeljivalo za narodnooslobodilački pokret. Kao što je poznato, u samoj Albaniji u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta uticao je i narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji. Od samog početka NOR-a pa sve do kraja rata u Albaniji su se kao delegati CK KPJ nalazili Miladin Popović i Dušan Dugoša, koji su pomogli u stvaranju KP Albanije i u svim drugim važnim vidovima razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u toj zemlji.⁴ Početkom novembra 1942. u Albaniju je došao Blažo Jovanović koji je tamo ostao pola godine i pomagao u pogledu organizacionog i političkog jačanja narodnooslobodilačkog pokreta u toj zemlji.⁵

Zahvaljujući, između ostalog, ovim okolnostima kao i potrebama razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori 1941. i u prvim mjesecima 1942. došlo je do uspostavljanja čvrstih veza između narodnooslobodilačkih pokreta u Crnoj Gori i Albaniji, pri čemu su izvjesnu ulogu odigrali i neki pripadnici albanske narodnosti u Crnoj Gori. Najprije je od Miladina Popovića preko Ulcinja došlo šifrovano pismo za Pokrajinski komitet KPJ, a zatim je veza preko Ulcinja utrvena i iz nekoliko mahova u oba pravca korišćena. Kada je krajem januara 1942. ta veza onemogućena, uspostavljena je ubrzo nova veza preko Skadarskog jezera. Glavnu ulogu ovom prilikom u realizovanju i održavanju veze odigrao je Vaso Strugar, komunist iz Ulcinja i dobar poznavalac albanskog jezika, sve do kraja marta 1942. kada je prilikom jednog svog povratka iz Albanije uhvaćen od strane četnika nedaleko od Virpazara i strijeljan kod Rijeke Crnojevića.⁶

Uspostavljanje veza s narodnooslobodilačkim pokretom u Albaniji, pobudilo je veliko interesovanje s albanske strane, prije svega kod rukovodećih albanskih komunista, koji su željeli da što više upoznaju i koriste iskustvo narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. S tim u vezi 6. marta 1942. u Crnicu je došao Sadik Bekteši, organizacioni sekretar Okružnog komiteta KP Albanije za Skadar, gdje je bio srdačno primljen od strane Mjesnog komiteta KPJ Bar i Štaba bataljona »Jovan Tomašević« i upoznat sa organizacijom i radom narodnooslobodilačkog pokreta.⁷

Kad hoćemo konkretnije da govorimo o učešću pripadnika albanske narodnosti u Crnoj Gori u narodnooslobodilačkoj borbi, onda razlikujemo uglavnom četiri punkta koja su regrutovala pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, a to su: Ulcinj, sa bližom okolinom, Tuzi (istočno od Titograda) sa okolinom, područje Plava i Gusinja i Rožaj sa okolinom. Međutim, područje Plava i Gusinja i Rožaja sa okolinom većinom čini muslimansko o tek manjim dijelom albansko stanovništvo, a ima nešto i Crnogoraca. Zato će ovom prilikom nešto reći o prva dva punkta i time završiti ovu svoju informaciju.

⁴ Vladimir Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939 — 1948)*, Zagreb 1949, 10-20.

⁵ Isto; Blažo Jovanović, *Put u Albaniju*, Istorijski zapisi, 3-4/1976, 581-600.

⁶ Đuro Vujović, *Veze narodnooslobodilačkih pokreta u Crnoj Gori i Albaniji krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Istorijski zapisi, 1-2/1969.

⁷ Isto; Đ. Vujović, *Lovčenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941 — 1945*, Cetinje 1976, 250-251.

Još prije rata u Ulcinju je postojala partijska organizacija, čiji su članovi bili Crnogorci, ali nigdje drugo u širem rejonu Ulcinja nije bilo komunista, ne samo tada nego ni u toku II svjetskog rata sve do 1944. godine. Sticajem okolnosti, uslovljenih u mnogome geografskim položajem ulcinjskog kraja, ulcinjska partijska organizacija je za dugo u toku NOR-a ostala izolovana od cjeline narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori, što znači da je bila bez veze i sa svojim neposrednim rukovodstvom (Mjesnim odnosno Sreskim komitetom KPJ u Bar). Taj svoj hendikep ova partijska organizacija je u velikoj mjeri kompenzirala uspostavljanjem i održavanjem veze sa Okružnim komitetom KP Albanije za Skadar, preko koga će se jednoga dana u ljeto 1943. povezati i sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru i Boku, i to prije nego je uspostavila vezu sa svojim neposrednim rukovodstvom za barski srez.⁸

U Ulcinju je inače rad za narodnooslobodilački pokret imao manje — više kontinuiran tok. Pored partijske organizacije, u gradu su postojale organizacije SKOJ-a i omladine i ilegalni NOO. Preko organizacije SKOJ-a izvršeno je povezivanje sa naprednim omladincima albanske narodnosti koji su radili u okupatorskoj ili albanskoj kvislinškoj administraciji, pa se na taj način dolazilo do raznih obavještenja, značajnih za rad u interesu narodnooslobodilačkog pokreta. U prefekturi i sudu radila su dva omladinca albanske narodnosti koji su bili članovi SKOJ-a. Preko njih je partijska organizacija, blagovremeno upoznata sa formiranjem teorističke organizacije »Crna Ruka«, koja je imala za cilj da putem tajnih ubistava viđenijih građana, u prvom redu onih crnogorske narodnosti, izazove zabunu i rastrojstvo u redovima pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

Preko članova KP Albanije koji su se nalazili u albanskim kvislinškim jedinicama u Ulcinju partijska organizacija je dosta često rasturala propagandni i drugi materijal koji je dobijen iz Skadra. Ona je i sama organizovala izdavanje raznog informativnog materijala, prije svega radio vijesti.

Pojava antifašističkog propagandnog materijala na albanskom jeziku navela je okupatora da traži pripadnike NOP-a i u albanskim kvislinškim jedinicama. I baš kada je u februaru 1943. bio na pragu da otkrije nekoliko članova KP Albanije u tim jedinicama, ulcinjska partijska organizacija, koja je o tim traganjima bila obaviještena od strane Okružnog komiteta KP Albanije u Skadru, organizovala je prebavicanje tih komunista u Skadarski partizanski odred. U junu 1943. je u Ulcinju izvedena akcija koja je predstavljala značajan prilog ostvarivanju jedinstva stanovništva crnogorske i albanske narodnosti u borbi za ciljeve NOP-a. Brižljivo se za to pripremajući, partijska i skojevska organizacija, uz pomoć antifašista albanske narodnosti, rastrojile su okupatorski garnizon u gradu u dijelu u kojem je bio sačinjen od vojnika albanske narodnosti. Oko 200 takvih vojnika napustilo je garnizon, a oni koji to nijesu uradili razoružani su od strane članova Partije i SKOJ-a.⁹

U 1943. i 1944. na području Krajine i Ulcinja bijesnio je teror albanskog kvislinškog Hasana Jusufija. U borbi protiv Hasanove bande 30.

---

⁸ Luka Knežević, *O radu partijske i skojevske organizacije na području Ulcinja u periodu 1942/43*, Virpazar — Bar — Ulcinj, Beograd 1974, 436—443.

⁹ Isto; dr Đuro Vujović, n. d., 445—446.

decembra 1943. poginuo je ulcinjski partizan Albanac Duljo Abazović. Istoga dana albanski kolaboracionisti su u blizini mjesta pogibije Abazovića ubili omladince Andriju Božovića i Bedriju Elezagića, a ubrzo zatim i oca mladog Božovića. Smrt trojice rodoljuba, od kojih je jedan bio albanske narodnosti, zbližila je još više rodoljubivo stanovništvo oba naroda, što se posebno manifestovalo prilikom sahrane ubijenih, koja je dozvoljena tek dva dana nakon izvršenog zločina. Po želji porodice Elezagić, tijela ubijenih sahranjena su u istoj raci kao spomen sloga albanskih i crnogorskih patriota ovoga kraja.¹⁰

Ulcinj i uopšte crnogorsko primorje imali su sudbinu da regularne partizanske jedinice do njih dođu tek krajem rata, što je negativno uticalo na razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u čitavom ovom dijelu Crne Gore. Tek u jesen 1944. godine prodiru u ovaj kraj partizanske jedinice i vode se završne borbe za njegovo oslobođenje. U tim borbama oslobođen je i Ulcinj 26. novembra 1944, čime je bilo definitivno oslobođeno Crnogorsko primorje. Tek nakon toga dolazi do šireg uključivanja u narodnooslobodilački pokret do tada nezainteresovanog dijela albanskih masa iz šireg reona Ulcinja, uglavnom iz Krajine. Međutim, još neko vrijeme u tom pogledu predstavljao je smetnju zloglasni Hasan Jusufi. Kada je februara 1945. on poginuo, vrata pristupu narodnooslobodilačkom pokretu albanskih masa ulcinjskog kraja široko su otvorena.¹¹

Na području Tuzi i Malesije u prvoj godini NOR-a nije došlo do zapaženijeg ispoljavanja interesa za narodnooslobodilački pokret. Nešto veći interes rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori za prilike na tom terenu po prvi put se javio tek u periodu tzv. ilegalstva. U međuratnom periodu partijska organizacija nije iskoristila mogućnosti koje su joj se pružale da ostvari iole znatniji uticaj među to stanovništvo. Njegova obespravljenoost sama po sebi je pružala dosta mogućnosti za to. Sem toga, u uočiratom periodu bilo je više mladih ljudi iz Tuzi i okoline koji su bili pod uticajem Partije, ali koji su življeli i radili ili su se školovali u drugoj sredini, uglavnom u Podgorici. Zapaženiji interes Partije odnosno pojedinih njenih predstavnika za područje Tuzi i Malesije pojavilo se onda kada je u Crnoj Gori nastupilo vrlo teško stanje i kada su ti predstavnici Partije bili ugroženi za svoj fizički opstanak.¹²

Kontakte sa pojedinim ljudima sa ovog područja ponajprije su ostvarili ilegalci i neki članovi partizanskih porodica iz Kuća. To je omogućila prije svega blizina Kuća ovoj teritoriji kao i tradicionalno prijateljstvo između Kuća i njihovih albanskih susjeda. Pri uspostavljanju ovih kontakata korišćena je i tradicionalna »besa« Albanaca, tj. njihova privrženost na »besi« prihvaćenoj osobi, kojoj nije smjelo ništa da se dogodi dok je u domaćinovoj kući po cijenu njegovog života i života članova njegove porodice.

Krajem oktobra 1942. postojanost ljudi ovoga kraja položila je ispit preko ličnosti Šaćira Otovića koji je pored Tuzi i preko Skadarskog Jezera prebacio ilegalno Blaža Jovanovića, Voja Todorovića i Dušana Mugošu na njihovom putu za Albaniju.

¹⁰ Luka Knežević, *Duljo, Andrija, Bedrija i Niko*, Virpazar — Bar — Ulcinj, 425-427; dr Đuro Vujović, n. d. 505-506.

¹¹ Dr Đuro Vujović, n. d. 555-556, 601.

¹² *Revolucionarni pokret u opštini Titograd 1919 — 1945*, Titograd 1975, 177-179, 190.

Organizovani rad za narodnooslobodilački pokret, međutim, dobija zapaženiju ulogu tek od sredine 1943. godine. Aprila 1943. pušten je iz zatvora u Albaniji Nijazim — Ziko Šarkić, član KPJ od 1941. godine iz Tuzi. Dva mjeseca poslije izlaska iz zatvora Šarkić je osnovao prvu partijsku organizaciju u Tuzima, koja je ujedno bila i prva partijska organizacija u čitavom ovom kraju. U isto vrijeme formirano je sedam aktivna SKOJ-a.

Pored uobičajenog političkog i drugog rada za narodnooslobodilački pokret sve veći značaj je dobijala posrednička uloga između narodnooslobodilačkih pokreta u Albaniji i Jugoslaviji, koju su ljudi ovoga kraja, sada na većem nivou, preuzimali na sebe i sa velikom odgovornošću obavljali.

Kapitulacijom Italije uslovi za rad za narodnooslobodilački pokret još više su se poboljšali. Izuzimajući brdski predio, koji je ostao van kruga djelovanja aktivista narodnooslobodilačkog pokreta gotovo sve do sredine 1944. godine, skoro u svim ostalim selima radili su aktivni SKOJ-a. Broj aktivista narodnooslobodilačkog pokreta bio je znatno veći od onoga koji su činili članovi Partije i Skoja. Albanske kvislinške vlasti iz Tirane, u želji da zamijene italijansku vojnu vlast na ovom području, formirale su neku vrstu dobrovoljačkih vojnih formacija, takozvane »vulnetare«, sastavljene od mjesnog stanovništva. Vulnetarski odredi formirani su prije svega sa zadatkom da čuvaju granicu od upada četnika i crnogorskih partizanskih jedinica. S obzirom da su pripadnici vulnetara u velikom broju bili simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta, njihova funkcija u odnosu na suzbijanje širenja toga pokreta uglavnom nije došlo do izražaja, dok su se i te kako suprotstavljali nastojanjima četnika da prođu ili da se lociraju na njihovoj teritoriji.

Aktivnost za narodnooslobodilački pokret odvijala se u više pravaca, a naročito u ekonomskom pogledu, u političko propagandnom i obavještajnom radu, u borbi protiv neprijateljskih obavještajaca kao i u radu na učvršćivanju veza sa narodnooslobodilačkim pokretom u susjednim opštinama i šire.

Vidno mjesto dobio je idejno-politički rad partijske i skojevskih organizacija na suzbijanju fašističke i albanske balističke, u suštini šovinističke ideologije, koja je podhranjivala tendencije osvete i revašizma prema crnogorskom narodu. U tom smislu djelovali su napredni i ugledni ljudi ovoga kraja od samog početka narodnooslobodilačke borbe. Zahvaljujući tome desilo se da ni jedan Crnogorac, ilegalni ili drugi partijsko-politički radnik ili pak članovi njihovih porodica nijesu stradali na ovom području za čitavo vrijeme rata, a odnos između Albanaca i Crnogoraca mještana bio je na visini.

Svojevrsan su pokazatelj stanja i raspoloženja u narodu i nivoa narodnooslobodilačke borbe u datim uslovima i likvidacije izrazitih špijuna i neprijatelja narodnooslobodilačke borbe. Taj vid borbe bio je poznat još i u prvoj polovini NOR-a (likvidacija majora albanske fašističke milicije Nrecija), ali je dobio u značaju poslije kapitulacije Italije kada su likvidirani Nok Đeljoš, agent Bambić i drugi okupatorski agenti. Sredinom 1944. godine aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta zarobili su poznatog četnika Veljka Golubovića za koga su putem razmjene oslobodili nekoliko svojih drugova koji su bili u zatvoru.

U ljeto 1944. godine formirana je albanska partizanska četa koja je ušla u sastav Skadarskog partizanskog odreda »Redžep Prljati«. U jesen iste godine ova četa je prerasla u bataljon koji je ušao u sastav Zetsko-NOP odreda, kao njegov peti bataljon. Ovaj bataljon je učestvovao u važnim borbama za oslobođenje u novembru i decembru 1944. godine.

Duro Vujić

SUR LA PARTICIPATION DE LA NATIONALITÉ ALBANAISE DU
MONTÉNÉGRO A LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

R é s u m é

Ce travail est consacré à la participation de la nationalité albanaise du Monténégro à la guerre de libération nationale.

En ce qui concerne cette question, l'auteur relève quatre points principaux du recrutement des participants au Mouvement de libération nationale. Ce sont: Ulcinj avec ses proches environs, Tuzi (à l'Est de Titograd) avec ses environs, la région de Plav et Gusinje, aussi bien que Rožaj et ses environs.

Lorsqu'on parle de la participation de la nationalité albanaise du Monténégro à la guerre de libération nationale, il faut noter que d'importants stimulants parmi cette population venaient de l'Albanie.

DISKUTIME — DISKUSIJE

Pavle Jovičević

Drugarice i drugovi,

Slušajući izlaganja dobijam utisak da ta saopštenja nisu uvijek argumentovana istorijskim činjenicama i svestranim proučavanjem, što je nužno, jer se ne mogu olako praviti zaključci.

U tom cilju podsjetio bih na ono što svaki istoričar koji istražuje neki istorijski događaj mora da konstatuje — na niz pojedinih činjenica na osnovu kojih će biti u stanju da događaje rekonstruiše. U takvom proučavanju mora se obavezno isključiti svaki subjektivizam »želje«, »interes«, »emocije« i da se utvrdi istina, odnosno kako stvari objektivno stoje. To su onda stvarne činjenice — koristan doprinos istoriografiji kao nauci.

Vrlo su poučni primeri druga Tita kada je riječ o istorijskim dokumentima i prilazu događajima iz NOB-a. To se jasno vidi iz onoga što je drug Tito rekao u uvodu svojih sabranih djela, gdje kaže:

»Ovi radovi su i historijsko svjedočanstvo o našim saznanjima i mogućnostima djelovanja u svakoj fazi naše revolucionarne borbe. Oni su slika našeg vlastitog rasta i onoga što smo uradili i kako smo uradili, ponekad i sa jednostranostima u našim saznanjima i ocjenama, pa i zabludama.

Međutim, ja sam smatrao da nemam pravo da u tim redovima, kao svjedočanstvima, išta mijenjam — da bi danas neke stvari, možda, drukčije izgledale. Ne smatram da nam ne treba nikakvo poboljšanje takve vrste. Neka historija i buduće generacije sude o nama onakvima kakvi smo bili i kako smo se razvijali i u kvakvom smo se pravcu kretali...«

Drug Tito zatim kaže: »U interesu historijske istine, ni u vezi s tim ne mogu se vršiti nikakve prepravke u dokumentima. Ja sam jedino, na sugestiju Redakcije, neka takva mjesta u mojim tekstovima popravio svojim bilješkama, razjašnjavajući okolnosti u kojima su nastajale neke naše ocjene, čime su one bile motivisane i kakav je bio njihov smisao«.

Dr Vladimir Dedijer u vezi sa ovakvim Titovim stavovima u »Politici« od 7. 10. 1979. godine ističe: »Smatram da ova Titova mišljenja treba da budu osnova rada na istoriji naših dana i istoričarima svih savremenih revolucija u svetu, jer su zasnovani na naučnim principima«.

To novinar u nastavku komentariše riječima: »dakle, osnovni princip jeste da nema istorije bez dokumenata«.

Inače Dedijer smatra da su od ogramne važnosti sjećanja savremenika »jer će ona jednog dana još itekako biti važan istorijski izvor«. Dalje, Dedijer nastavlja: »Neki su drugovi, u pustoj želji da »spasu revoluciju« počeli da trijerišu te uspomene, da izbacuju sećanja pojedinih ljudi, jer su ovde-onda nešto politički zglajzali. Ja sam ih posavetovao da to ne čine ni za živu glavu, jer time samo štete istini o našoj revoluciji. Neki su me i poslušali.

Dedijer navodi primer i jednog intelektualca koji olako gleda na istoriju pa kaže: »Pre jedno 25 godina jedan naš intelektualac moj dobar poznanik, predložio mi je da pišemo istoriju naše revolucije, pa mi je, onako s visine rekao: »Ja ću da napišem sve, pa kad bude gotovo, a ti filuj sa nekoliko naučnih činjenica i fus nota«. Dakle, ovde nije primarna materija, nije primaran dokument, kao istorijski izvor, nego su primarne ideje u glavi tog čoveka, pa on kroji stvarnost naše revolucije prema svojim videnjima, konstrukcijama, trenutnim raspoloženjima, da te bog sačuva! I naravno od toga posla nije bilo ništa.

Dedijer takođe podseća: »Još je Marks ukazao da je strahovito teško biti pisac i glumac svoje sopstvene drame: Takođe je istorijska nauka kao takva, i to svih pravaca, utvrdila činjenicu da savremenici ne mogu da pišu istoriju. Tu su dva bitna elementa. Prvo je pitanje da li savremnik raspolaže svim dokumentima iz svih državnih i drugih arhiva, na osnovu kojih on jedino može da daje svoj sud. U nauci je odavno utvrđeno da bez erudicije, dokumenta, ne može da bude istorije kao nauke. Svi ti dokumenti moraju da budu kritički ocenjeni, provereni. Takođe, mora da se primeni princip komparativnosti, upoređivanje dokumenata iz jedne arhive, dokumentima iz druge arhive.

Sve ovo ističem jer mi se čini da i na ovom Simpozijumu neki istoričari i drugi odstupaju od ovakvog prilaza.

Ne želim da držim teoretske pridike. Ali moram da kažem, da je naša Partija svoje kadrove upućivala na Lenjinove stavove o nužnim uslovima za oružanu borbu i ustanak, tj. revoluciju. To je CK KPJ dobro uočilo jula 1941. godine i obzirom na konkretne istorijske uslove pozvao narod na oružan ustanak.

Mi na Kosovu i Metohiji smo tada konstatovali, u čemu se saglasio i CK KPJ, da mi takve uslove nemamo i tek treba da ih stvaramo, obzirom na situaciju, raspoloženje masa izazvane okupacijom zemlje i raspoložive kadrove. To znači da je u novim uslovima trebalo stvoriti nove partijske organizacije na terenu gdje ih nije bilo, a to je daleko najveći dio teritorije, učvrstiti postojeće — radeći uporno i smjelo na raskrinkavanju okupatora i njegovih slugu i za pridobijanje masa za borbu protiv njih, to znači, pripremati uslove za oružanu borbu.

Iz priloga na ovom Simpozijumu su moglo donekle i vidjeti sa kakvim smo se teškoćama borili, koliko je rukovodećih kadrova palo na ispunjenju tih zadataka i koliko smo činili napora da bi u tome uspjeli.

Ovom prilikom ne mogu a da se ne osvrnem na nedavno održani simpozijum u Kos. Mitrovici, koji, kad se tiče dijela o NOB-u, po mom mišljenju nije dao sliku i presjek događaja, pa ni očekivane rezultate. Međutim, ja bih ovdje ukazao samo na istupanje druga Pera Morače na tom Simpozijumu. Po mom mišljenju dobija se utisak kao da je drug Morača pozvan na Simpozijum da da kvalifikaciju one neznatne diverzije izvedene na žičari

»Trepče« 1941. godine i da je proglasi početkom oružanog ustanka na Kosovu. Pa zar sam naslov »Akcija u »Trepči« — početak oružanog ustanka na Kosovu« ne potvrđuje da on smatra da se radi o ustanku, suprotno Oblasnom Komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju koji označenu akciju u »Trepči« nije ni smatrao ni ocjenio kao početak oružanog ustanka. Tako on bez ikakvih istorijskih činjenica i dokumenata kaže: »Stoga bi trebalo korigovati izvesne poglede i ocene koje su ostale zabeležene u dokumentima i sjećanjima učesnika, jer ih istorijski analiza ne može prihvatiti«. To znači, da Pero Morača sada pobije ocene Bora Vukmirovića, Krsta Filipovića, neposrednih rukovodilaca iz vremena te akcije.

Vjerovatno ima u slučaju »Trepče« dosta elemenata koji nisu dobro proučeni što se tiče uslova za akciju i oružanu borbu, ali kod toga mora biti jasno da slučaj Zenice i slučaj »Trepče« po mnogo čemu nije isti. Uostalom i o Zenici postoji neslaganje, kako među političarima — savremenicima, pa čak i više među istoričarima.

Oblasni komitet je prenio direktivu CK PKJ za onesposobljavanje »Trepče«. Pri tome se računalo na partijsku organizaciju i druge kadrove izrasle u tarifnim i drugim revolucionarnim akcijama trepčanskih rudara do rata. Kad se tiče stvaranja i djelovanja partizanskog odreda — imale su se u obzir blizina i snage u Srbiji. Zamisao je bila stvaranje baza na Kopaoniku i drugim okolnim planinama Srbije za prihvatanje ljudstva sa čitave teritorije Kosova i Metohije.

Međutim, dokumenta sa kojima se raspolaže kao i ondašnja konstatacija dva člana biroa Oblasnog komiteta koji su poslali u Kos. Mitrovicu da organizuju realizaciju ove direktive — govore o nespemnosti članova Mesnog komiteta KPJ za Kos. Mitrovicu, da direktivu partijski disciplinovano i sa oduševljenjem prihvate bez čega se nije moglo računati na izvršenje. Objektivna situacija je bila teška, ali to ne znači, da se mora prihvatiti stav da za sabotažu na onesposobljavanje »Trepče« nije bilo uslova. Oblasni Komitet je nudio pomoć u kadrovima pored dva člana biroa koje je već bio poslao u Kos. Mitrovicu. Pomoć nije prihvaćena, jer Mesni komitet nije ni prihvatio organizaciju akcije za onesposobljavanje »Trepče« već neku manju diverziju kao opravdanje za izvršenje direktive da bi se »Trepča« trajno ili za duže vrijeme onesposobila. Teška tadašnja situacija se danas zaboravlja i ističe se da je izvršena direktiva, pa se čak operiše i populariše da je ostvarena parola »Ni gram olova Hitleru«, što naravno nije bilo tačno.

Radi delimičnog uvodenja prisutnih u pravo stanje i raspoloženje na tom delu terena Oblasti, moram citirati ovom prilikom izvode samo jednog izveštaja Mesnog komiteta KPJ za Kos. Mitrovicu iz kojeg se može vidjeti kakvi uslovi su postojali za oružani ustanak, a što nikako ne znači da nije bilo uslova za sabotaže i diverzije, na koje je i CK ukazivao. Evo šta stoji između ostalog u tom izvještaju, MK KPJ za Kos. Mitrovicu od novembra 1941., Oblasnom Komitetu za Kosmet o vojno-pol. situaciji i o stanju partijske organizacije:

»1. Front prema Novom Pazaru i Raškoj drži oko 2000 Arnauta i oko 500 ili više žandarma. Pazar je u rukama Arnauta... Ne preporučujem vam da krećete jer sam ubeđen da će ako ne svi a ono mnogi poginuti. Zapadna i jugozapadna strana Pazara je zaposednuta Arnautima vrlo dobro, te tako je nemoguć prodor prema Raškoj bez povlačenja kroz Kolašin i Rogoznu, a tamo su Arnauti. Mi smo pre nedelju dana preko jednog druga civila i žandara

bili uputili 27 ljudi radnika preko Vučitrna, Podujeva i Kuršumlije za Kopaonik. Ovi su ljudi na putu uhvaćeni od Arnauta žandarma u Vučitrnu...«

2. Sporazum između Arnauta i četnika da se ne biju među sobom već zajednički protivu komunista, to je sporazum ne po želji nijedne ni druge strane, već Nemaca da bi oštricu uputili prema ovoj strani od kud im preći najveća opasnost. Jer Arnauti ne misle mnogo na to koji su komunisti u Srbiji, a koji četnici i drugo. Za arnautske mase Srbi su Srbi, neprijatelji Arnauta, bez razlike kako ih krste, komunistima ili četnicima. Kad je izbio sukob kod Pazara i ogromne mase Arnauta otišle u borbu protivu Srba, Kostin sin uputio je pismo Mitrovici, Podujevu i Vučitrnu, gde kaže da je njihov sporazum uzdrman sa odlaskom Arnauta na Pazar i Rašku i da on neće biti odgovoran za ono što se može dogoditi. Lapski srez je ustao na noge posle ovoga, prema izveštaju. Prema Drenici od Podujeva i uopšte u tom srezu ima spremnih snaga oko 3000 Arnauta naoružanih odlično, veliki deo sa mitraljezima. U tom stanju očekuju napad...«

»... 5. Partijska organizacija na Rudniku je dosta slaba u pogledu partijske članova uopšte. Najbolji ljudi koji su otišli nisu ostavili zamenu koja ih može slediti u radu tako kao što su oni pre radili. Pa ipak tamo na Prvom Tunelu i Starom Trgu ima po jedna ćelija od po 5 ljudi...« (Fus nota glasi: »Prilikom formiranja Kopaoničkog NOP odreda, 25. jula 1941. iz toga rudnika je otišlo 7 radnika, članova Partije među kojima dva člana Mesnog komiteta)«.

6. U fabrici (u Zvečanu) stvar stoji dobro i pored odlaska najboljih ljudi danas imamo 10 partijaca i njima rukovodi jedan dobar drug.

7. U gradu ima tri ćelije sa ukupno 12 ljudi...«

9. »... Mašinu nismo još dobili, zato nam je letak ostao neizrađen. Mišlili smo za 28. da izdamo jedan letak gde ćemo objasniti o 28. nov. i pozvati narod u borbu protivu okupatora razotkrivajući ga sasvim. Samo potpis letka apsolutno nemoguće da sadrži reč Jugoslavije, jer ćemo tako samo izgubiti, a ne dobiti šire mase. A bih li je ja potpisao za MK Komunističke part. na Kosovu i Metohiji?... U varoši su počeli pozivati građane kao zamene ovih na frontu. Već imamo neke naše drugove. Svaki od nas ako bude pozvan primiče poziv da ode, jer je to jako važno zbog kontakata sa masama«. (Vojno izd. zavod. Tom I knj. 19. str. 23-29).

Takvu praksu da se letak ne potpisuje sa »Komunistička partija Jugoslavije« imali su još neki mesni komiteti KPJ na Kosovu i Metohiji. Takve stavove Oblasni komitet KPJ u nekoliko uzvrata je oštro osudio kao suprotno političkoj liniji KPJ.

Istoričarima kao i drugu Peri Morači pristupačni su ovi dokumenti kao i niz drugih, te ne shvatam zašto se oni ne koriste.

Pošto se u saopštenjima daju razni statistički podaci o stanju partijske organizacije na Kosovu i Metohiji u toku rata, ja ću najkraćim crtama, a na osnovu izveštaja koje je Oblasni komitet redovno podnosio CK KPJ, iznijeti brojno stanje po nacionalnom sastavu, što je od posebnog značaja. Ti izveštaji su inače sačuvani pa ih istoričari i drugi naučni radnici mogu koristiti. Evo tog stanja:

Prema izveštaju Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju od 27. marta 1942. godine, to znači posle februarskog savetovanja te godine kad

je izvještaj poslat, bilo je na teritoriji Oblasti ukupno 343 člana Partije. Od toga u zarobljeništvu 15, a u internaciju u Albaniju 26. Nacionalni sastav: Albanaca je bilo 52 od čega onih koji su došli iz Albanije 16. Ostali su Srbi i Crnogorci.

U izvještaju Oblasnog komiteta Centralnom komitetu od 23. maja 1942. godine, stanje partijske organizacije (od pre 20 godina) je sledeće: Peć 90 članova KP. Kos. Mitrovica 89, Priština 106, Uroševac 45, Gnjilane 10, Prizren 40, Đakovica 8, Orahovac 12, što ukupno čini 400 od čega su 20% Albanci.

U izvještaju CK-u od 21. avgusta 1942. godine ističe se da je na Oblasnom partijskom savetovanju u julu konstatovano da je bilo formirano 6 mjesnih komiteta, 49 ćelija sa 463 člana. Od toga 6% žena, a 12% Albanaca. Ovom broju treba dodati 67 članova KP koji su internirani.

U izvještaju CK-u od 25. oktobra 1942. godine stoji: da je Odred (misli se na odred »Zejnel Ajdini« — primedba P.J). — spao na 11 ljudi, jer je više njih otpalo, među njima ima i partijaca. Postoje 7 mjesnih komiteta. U biro Oblasnog komiteta 5 drugova. Iz Peći internirano 60. Ostalo 30. U istočkom srezu dve kandidatske grupe Albanci. U Drenici jedan član KP.

Kos. Mitrovica svedena na 45 članova KPJ od 90.

Iz Prizrena internirano 20, a ostalo 40 članova KPJ.

Priština ima preko 160 članova Partije. Na Rudniku (Obilić) postoji ćelija sastavljena od 5 Albanaca, a u gradu takođe ćelija od 5 Albanaca.

Uroševac ima oko 130 članova Partije,

Gnjilane oko 65 od čega su 4 Albanca.

U Đakovici formiran Mjesni komitet za Orahovac i Đakovicu. Imaju 25 članova KP — sve Albanci, a u Orahovcu 14.

U ovom izvještaju se naglašava da Mjesni komitet Đakovice može prema današnjem raspoloženju da napravi velike uspjehe. Reakcija nije tako jaka i pored nekoliko izvedenih akcija.

Početak 1944. godine u Oblasti je bilo na terenu oko 400 članova Partije, jedan broj je bio u internaciji, dok je ostalo bilo u partizanskim jedinicama.

Ovdje sam citirao neka dokumenta, odnosno taj izvještaj iz Mitrovice i podatke iz dokumenata iz kojih se vidi kako je izgledala organizaciona struktura partijske organizacije po teritorijalnoj i nacionalnoj pripadnosti. No, postoji još mnogo više dokumenata koji treba da budu osnovna baza za osvetljavanje ratnog perioda i to iz naših i neprijateljskih arhiva. Pored toga, treba koristiti sjećanja savremenika i sve drugo što je nužno da se temeljno i svestrano pojedini događaji i stanje rasvijetli. Sve ovo iznosim da bi se iz postojećih dokumenata sagledale činjenice koje očito ukazuju na određene slabosti, na poteškoće u kojima se radilo, a posebno o naporima za pridobijanje albanskih masa za pozicije NOB-a.

Na kraju bih se osvrnuo na neke momente i saopštenja koja po mom mišljenju nisu potkrijepljena činjenicom. Dr Ali Hadri, kaže da smo polovinom 1944. godine imali oko 15.000 partizana (ovdje me on ispravljao i kaže da on to nije rekao). Možda nije. Ja sam tako čuo i razumio prevodioca, koji se i slabije čuo. Govori o prvoj oružanoj akciji rudara »Trepče«, iako je to bila sabotaža, diverzija, a ne oružana »akcija koja je uzdrmla čitavu nemačku ratnu mašinu« kako piše neki novinar u »Komunistu« pre nekoliko dana. Nisam imao referate i saopštenja pa ne mogu da se podrobnije osvrnem na ono što je ko rekao, a naročito drug Hadri kao organizator i referent.

Dr Miljanić se koliko sam ga razumio, posebno zadržao na odsustvo Oblasnog partijskog rukovodstva sa terena u maju 1941. god. Međutim, to je bez značaja, obzirom na postojanje zamjene koja je ostavljena. Pored toga zna se da je uže rukovodstvo na terenu Crne Gore bilo svega desetak dana.

Onda izjednačavanje Vojne uprave i Operativnog štaba je nepravilno jer među njima ima značajnije razlike. Očekivao sam da će dr Miljanić kao vojnik tom problemu da priđe stručnije i da svestrano sagleda i smisao i značaj donošenja takve odluke od strane Vrhovnog komandanta. Posebno kada se o tome diskutuje posle 35 godina i tako dovodi u pitanje uloga Vrhovnog komandanta. Ob. komitet je tu odluku primio partijno i disciplinovano bez obzira što je borba protiv kontrarevolucije skoro bila dobljena.

Nisam dobro razumio usled slabog prevođenja, druga magistru Osman Zeku, ali ono što sam čuo smatram da neke stvari ne mogu izdržati kritiku. On govori da je sa akcijom na žičari »Trepče« uspješno izvršena direktiva Oblasnog komiteta. Međutim, to ne stoji, niti ne može potkrepiti nijednim dokumentom. U štampi se objavljuju članci pod parolom »Ni gram olova Hitleru«, to je i bila zamisao Oblasnog komiteta, ali se ta direktiva nije realizovala niti se vidi šta se u stvari zbilo, kao ni što se hoće danas sa tom parolom koja se često čuje. Nikome nije potrebno da se danas naknadno hvali sa onim što u stvari nije urađeno, kad je trebalo da se uradi. Na drugom mjestu kaže da je na Kos. i Metohiji bilo 110 članova PKJ od čega 30 Albanaca, što kad se uporedi sa dokumentima iz tog perioda govori koliko se istoričar prihvatio istraživanja stvarnosti.

Po njemu, drugu Osmanu, 1941. godine u Dakovici je bilo 27 članova KP, a ne govori o izvorima za takvu konstataciju.

Kod druga Milutina Folića nedostaje objašnjenje kakvi su to odredi bili koje smo u početku formirali. Zato taj nedostatak može da izazove zbrku i nerazumijevanje tj. pogrešno tumačenje što se to desilo i CK svojevremeno nije znao da su ti nenaoružani odredi predstavljali formu okupljanja ljudi koji su se izjasnili za narodno-oslobodilački pokret, pa je smatrao da je to dovoljna snaga, ali da se Oblasni komitet nije znao snaći ili je bio oportunistički. Tek kad se saznalo docnije o čemu se radi, uvjerali su se u suprotno od ranije predstave.

Drug B. Božović i ovom prilikom, i to ne znam po koji put, govori da je Oblasni komitet donio odluku o početku oružanog ustanka na Kosovu i Metohiji. Međutim, stav Oblasnog komiteta je bio suprotan. Dalje kaže da je Kopaonički odred okupljao rodoljube svih nacionalnosti. Međutim, baš to odred nije uspio, pa je to odredu najslabija strana. Zadatak odreda je bio po zamisli Oblasnog komiteta stvaranje uslova i baze sa osloncem na snage u Srbiji, izvlačenje što više ljudstva u partizane sa Kosova i Metohije. Međutim, ni taj zadatak nije izvršen. Inače, opšte je poznato da je značaj Kopaoničkog odreda kao borbene jedinice u oružanoj borbi veliki, a da Rudarska četa čini čast čitavoj narodnooslobodilačkoj borbi Kosova i Metohije, iako, po mom mišljenju, još joj se ne daje mjesto koje zaslužuje.

Nisam dobro čuo, prevod ni druga dr H. Bajramija, — ali samo jedan momenat govori da ima u njegovom izlaganju olako zaključaka, kao da je »Saljski odred« izrastao iz četvorogodišnje borbe«. Govori da je vodio razne borbe i akcije ali nijednu ne opisuje niti bliže pominje.

Kod druga Petra Brajovića kad govori o Karadačkom odredu ne utvrđuje niti konstatuje razloge neuspjeha na Karadaku što ipak u ovakvim pri-

likama treba sagledati. Kod toga se može govoriti i o odgovornosti Oblasnog komiteta KPJ, obzirom da je on donio odluku o formiranju tog odreda.

Inače drug Tempo nije tražio odlazak odreda sa Šare u Makedoniju, nego naprotiv, da će on sa Kosovarima doći na Šaru, što je, kad se nije ostvarilo, imalo ozbiljne posljedice jer se, računajući na njegov dolazak, izvlačilo ljudstvo sa terena, pa je docnije skoro svo nastradalo.

Milutin Folić govori da su se Tomo Žarić i Dušan Tomović probili za Crnu Goru, iako je poznato, koje su oni zadatke izvršavali pre odlaska za Crnu Goru i to iz Malesije. Ova dva druga posle borbe u Ibarskoj dolini došli su na teren Malesije. Tamo su dobili zadatak u grupi za pratnju rukovodećih bugarskih drugova do Tempa u Makedoniji, a po zahtevu Vrhovnog štaba NOV i POJ. Po povratku sa tog zadatka Tomović i Žarić su upućeni za Crnu Goru gdje su ostali kratko vreme na raspoloženju II korpusu, tj. do formiranja Kosmetovskog bataljona u Andrijevicu.

Dobro je da se konstatuje da je 100 boraca dao Ibarski partizanski odred Šaljskom partizanskom odredu, jer Šaljski odred nije mogao da se omasovi zbog raznih manjkavosti. Zato su i tražili, odnosno, Milija Kovačević je tražio 100 biranih boraca i dobro naoružanih, da mu se pošalje za Šaljski odred.

Kad dr. Haki Bajrami govori o razbijanju odreda »Curi-Redžepi« — očekivao sam da će tom problemu prići naučno, da bi ovaj veliki krah osvijetlio i ukazao na slabosti i uzroke koji su do toga doveli, jer faktički smo sa tim dobili jedan od najjačih udara na Kos. i Metohiji u tom periodu.

Drug Dinić govori i o izvještaju drugu Titu u vezi sa naših 3000 ljudi, ali ga nije dovoljno obradio, a naročito kad se zna da je to izazvalo u CK zaključak koji može da se ocijeni, kako se OK oportunistički držao.

Smjela je konstatacija da su u vrijeme napada na italijansku karaulu 1943. partizani bili u ofanzivi. Međutim, ja smatram da smo od ofanzive mi na Kosovu i Metohiji bili mnogo daleko, o čemu govore jasnije sami događaji.

Inače ono o čemu govori drug Gajo treba rasčistiti i rekonstruisati, a to je dužnost, naročito kad se budu pisale monografije brigada. Moram napomenuti da niz od tih događaja na terenu kosovske operative zone u Oblasnom komitetu nisu bili poznati, jer su veze bile neredovne. Kada se govori o IV brigadi treba navesti da je odmah po formiranju IV. održano partijsko savetovanje I i IV brigade u cilju potpunijeg osvijetljavanja zadataka koje stoje pred njima u vrijeme priprema prodora u Metohiju, a posebno sa mobilizacijom novih boraca, odnosno prema stanovništvu, objašnjavajući ciljeve naše borbe.

Inače po mom mišljenju predstoji istoričarima vrlo ozbiljan, težak i odgovoran zadatak da analizama koje će obuhvatiti sastav boraca, onda poginulih i ranjenih svesirano, na bazi političkog, socijalnog, starosnog, polnog, regionalnog, nacionalnog i drugih sastava, objektivno analizira i izvuče zaključke o doprinosu Kosova narodno oslobodilačkoj borbi i na taj način proizade kako je partijska organizacija Kosova i Metohije izvršila zadatak pod najtežim uslovima, dajući pri tome najbolje partijske kadrove iz Oblasnog i sreskih komiteta.

Ovdje su govorili drugovi iz Crne Gore i Makedonije o NOB-u na njihovom području iako to nije tema za ovaj Simpozijum, samo bih podsetio drugove iz Crne Gore da je drug Vaso Strugar, stari član KPJ iz Pečke partijske organizacije. Toliko da se zna.

Dušan Tomović

U četiri priloga je juče i danas nešto rečeno o Kopaoničkom i Ibarskom odred. Posle podne je i Pavle Jovičević nešto rekao o tome.

Kada je reč o rezimeu koji se odnosi isključivo na Kopaonički odred, čiji je autor Božidar Božović, nemam primedbi. Mislim da je taj prilog korektan i da je on, koliko je to moguće, rekao ono što treba da se kaže o značaju i važnosti toga odreda.

Međutim, zbog drugog razloga, između ostalog zbog onoga što su i koliko rekli o Kopaoničkom odred drugovi Pavle Jovičević i Fadilj Hodža moram bar nešto reći. Obzirom na poslove i zadatke koje su Fadilj i Pavle pokrivali od 1941 godine do danas, normalno je da njihove reči imaju i treba da imaju određenu težinu. Fadilj mi, u to sam siguran, neće zameriti što nisam zadovoljan kada on u svom doduše kratkom radu govori o ukupnoj aktivnosti NOP-a na Kosovu i Metohiji, posvećuje svega stranicu Kopaoničkom odred, a dve ili tri rečenice Ibarskom odred.

To kažem upravo zbog težine koju njegova reč ima i zbog koje ta reč na određeni način može da bude orijentacija za Institut, za istoričare i druge, kada se valorizuje konkretan doprinos svakog od delova NOP-a na Kosovu i svake jedinice na Kosovu.

Zbog pretpostavke da će se Krcun (Miladin Radulović) u diskusiji pozabaviti Ibarskim odredom, ja ću se uglavnom ograničiti na Kopaonički partizanski odred. Opšte je poznato da je odluka o formiranju Kopaoničkog odreda doneo Oblasni komitet Kosmeta, uz neposredno učešće Miladina Popovića, tadašnjeg sekretara Oblasnog komiteta i Krsta Filipovića, člana Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. Dalje, da su i prve organizacione pripreme za formiranje Odreda obavljene takođe uz neposredno učešće Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, u licu Krsta Filipovića. O tome, pak, šta je Kopaonički odred uradio pre povlačenja iz Srbije ka Sandžaku i Bosni, zajedno sa ostalim odredima, Bane Božović je u rezimeu dovoljno rekao. Ja ću, za ovu priliku, potsetiti samo na neke marginalne istoriske činjenice, vezane za zadatke iz prve godine rata, na odnos Odreda prema tim zadacima, na za one uslove i tadašnji odnos snaga prve ali i već veoma značajne vojne i političke pobeđe; na činjenice, dakle, koje kod sintetičke obrade mogu samo da

— bace više svetla na genezu oružanog otpora naroda Kosova i Metohije (prva akcija samo 20-tek dana iza ustanka u Srbiji) i

— vidno obogate ukupan doprinos Pokrajine borbi naroda Jugoslavije. Iz dosad objavljenih materijala zna se da je Kopaonički partizanski odred već prvim akcijama na žičaru »Trepče« (bez obzira na i danas neujednačene ocene o njihovom značaju)

— ozbiljno uzdrmao spokojstvo okupatorskog i kvislinškog aparata i njihovih vojnih formacija u Kosovsko Mitrovačkom okrugu, jednom od inače značajnijih gestapovskih uporišta i, što je ne manje značajno,

— poremetio ritam i osetno smanjio obim proizvodnje u »Trepči« — zbog naglog osipanja uglavnom visokokvalifikovanih i kvalifikovanih rudarskih i metalnih radnika, koji su najvećim delom došli u Odred.

Drugo, da je za veoma kratko vreme na svom operativnom području, u Ibarskoj dolini,

— onemogućio celokupnu proizvodnju za okupatora — u četiri rudnika: Belo Brdo, Korlaće, Ibarski rudnici uglja — Baljevac i Ušće; prekinuo eksploataciju i preradu bogate drvene mase idr; sprečio pljačku hrane i mobilizaciju radne snage za okupatorske potrebe:

— dezorganizovao kvislinšku vlast i razoružao sve posade Nedićeve žandarmerije na području Studeničkog sreza;

— onesposobio obe saobraćajnice (železničku prugu i put) i na taj način za duže vreme (sve do Prve neprijateljske ofanzive) sprečio transport okupatorskih trupa i materijala prema Kraljevu i, najzad,

— oslobađajući Rašku i sve opštine Studeničkog sreza, stvorio slobodnu teritoriju od Slatine do Lopatnice, (preko 100 km.), što znači jednu od najvećih slobodnih teritorija posle one u Čačku i Užice.

Sa slobodnom teritorijom, u neuporedivo povoljnijim uslovima, brojni i dosta kvalitetan partisko-političko kadar Odreda, uz neizbežne zadatke na stvaranju naše vlasti, u licu narodno oslobodilačkih odbora, uz organizaciju života u najširem smislu, proizvodnje tamo gde je moguća, transporta itd, intenzivirao je politički rad u najvećoj mogućoj meri sa ciljem da od čitavog područja, na duži rok, stvori što sigurnije uporište NOP-a.

Dalje, treba reći da se Odred nije ograničio samo na zadatke »svog« operativnog područja. Na zahtev predstavnika PK i Glavnog štaba Srbije Mirka Tomića, postavljenom na Plenumu članova KP u oslobođenoj Raškoj, Štab odreda je jednu od svojih najboljih jedinica, Treću četvu dao na blokadu Kraljeva, da zajedno sa ostalim odredima sudeluje u oslobodenju Kraljeva. Po istoj direktivi Štab odreda je i drugu svoju jedinicu, Šestu četvu (uglavnom rudari iz Baljevca) izdvojio i poslao u Užicu na specijalne zadatke pri Vrhovnom štabu Jugoslavije. Na kraju, i to je opšte poznat podatak, iz najboljeg proleterskog jezgra Kopaoničkog odreda, neposredno po povlačenju ispred Prve neprijateljske ofanzive, formirana je, u sastavu Prve proleterske brigade, čuvena Rudarska četa.

Radi čega ponavljam neke manje više poznate podatke, izrečene čak i na ovom skupu? — Zbog pretpostavke ili tačnije zbog uverenja da ovaj Simpozijum treba da olakša izradu teza za sutrašnju obradu celokupnog NOP-a za Kosovo i Metohiju. Kod toga sasvim sigurno treba uspostaviti nekakav odnos. Pisani prilozi, koje smo saslušali, pa i polemike — sračunati na to da što objektivnije valorizuju konkretan doprinos svakog dela NOP-a i svake vojne jedinice — treba to da omoguće.

Kada je reč o Ibarskom partizanskom odredu, treba reći nekoliko stvari. Prvo, da je on samo nastavio i trijumfalno završio borbene akcije Kopaoničkog odreda na »zaduženom« području. Na ime, posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Srbije ka Sandžaku i Bosni, u Ibarskoj Dolini, zahvaljujući upravo aktivnosti Kopaoničkog odreda iz prvih ustaničkih dana, puška nije prestajala da puca ni 1942, ni 1943 godine, kao ni pokušaji da se Odred ponovo formira. Članovima Partije, skojevcima i borcima Kopaoničkog odreda narod ovoga kraja nije prestao da pruža podršku ni u uslovima najstravičnijeg terora.

Drugo što sam htio da kažem pre Krcunovog istupa je to da je i ovaj Odred formiran po odluci Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju, u licu tadašnjeg ratnog sekretara Oblasnog komiteta, druga Pavla Jovičevića.

Odred je iz Crne Gore krenuo u Ibarsku Dolinu kao neka vrsta pret-hodnice trima Pekovim divizijama — Drugoj, Petoj, i Sedamnaestoj. Zahvaljujući ugledu stečenom kroz uspješne okršaje sa daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama, ali, razume se, i radi već ozbiljno ojačanih partiskih organizacija i NOP-a u celini na ovom području, Odred je veoma brzo omosovljen i osposobljen za odlučujuće bitke. U završnim borbama za oslobođenje čitavog operativnog područja, uključujući i centre Studeničkog i Deževskog sreza — Rašku i Novi Pazar, Odred je na veoma značajnim protičnim aterijskim putevima naneo takve gubitke okupatoru i kvasilinzima u ljudstvu i materijalu, iza kojih se sve do konačnog oslobođenja zemlje nisu ozbiljnije oporavili.

Obzirom na to da se o oba odreda pišu posebne hronike, nema potrebe za dužom pričom. Hteo bih samo da skrenem pažnju drugovima koji odgovaraju za izradu sinteze celokupnog NOP-a na Kosovu da o navedenim činjenicama povedu računa. Mislim da bi svi mi skupa napravili sebi medvedu uslugu, ako ovim odredima ne posvetimo odgovarajuću pažnju, jer su, očigledno, i vojnički i politički veoma mnogo doprinele narodno oslobodilačkoj borbi.

Uzged da potsetim da je jedan od bataljona Ibarskog odreda posluzio kao osnova za formiranje Šeste kosovske brigade u Kosovskoj Mitrovici.

Okolnost, najzad, da su oba odreda pretežan deo svojih borbanih akcija imali van teritorije Pokrajine, je potpuna irelevantna za ocenu domaćih, značaja i konkretnog doprinosa. Zna se, a to se vidi i iz podnešenih priloga, da je veliki broj naših jedinica formiranih od ljudi sa Kosova i Metohije, zbog specifičnih uslova, ratovao van teritorije Pokrajine — u Istočnoj Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, čak Albaniji i Grčkoj.

To sam ukratko imao da kažem. Hvala!

Miladin Radulović — Krcun

Pošto je Duško rekao dosta toga što sam ja mislio da kažem, ja ću biti što kraći. Ja mislim da govoreći o oružanim i revolucionarnim snagama na Kosovu, moralo bi se malo više pažnje posvetiti vezama. Danas se mnogo radi na tome i kroz akciju Armije. General Petkovski svaki čas piše pisma, a i Kosovari to isto traže. Političke veze bile su vrlo teško odvojive od vojnih akcija, a mnogi su pali na tom poslu, neki su znani, a neki su nezvani. Mislim da bi bilo neophodno da to malo bolje obradimo.

Mogu samo da kažem da je Kosovska Mitrovica svo vreme rata, bez obzira na sve provale, na hapšenja, na streljanja železničara, imala jednu izvanrednu vezu preko železničke pruge od Kosovske Mitrovice do Kraljeva. Na stanicama smo imali u Kosovskoj Mitrovici partijsku organizaciju u kojoj su bili Miraš Jovanović, Đoko Lekić, Jašović, i drugi; u Žitkovcu jednog otpravničkog vozova; u Lešku Mirka Prelića, člana KPJ, a jedno vreme i Boža Radunovića pre oslobođenja Raške bio je u Raškoj, pa potom u Kraljevu Ačkovića itd. Mislim da to treba da imamo u vidu i da se pokuša da se to pitanje veza obradi.

Mislim da bi trebalo da se pišu posebne monografije o Kopaoničkom odredu, Šaljskom i Ibarskom partizanskom odredu. U tim radovima mislim da bi trebalo, pri ocenama, imati u vidu situaciju koja je vladala u okupacionoj zoni pod Nemačkom (to je Kosovska Mitrovica, a potom Vučitrn, kasnije je uključena Raška i Novi Pazar) od situacije koja je vladala na teritoriji koja je bila okupirana od Italijana. Ja mislim da je situacija bila mnogo teža u okrugu kosovsko-mitrovačkom, možda sam subjektivan, jer sam bio u to doba, pa tako govorim, ali mislim da su Nemci bili mnogo rigorozniji i da je Gestapo posebnu pažnju posvetio čuvanju »Trepče« i da bi to trebalo imati u vidu u svim ocenama, na formiranju jedinica, i na period rada u Kosovskoj Mitrovici.

Mislim da mi ne možemo sigurno negirati istorijske dokumente, ovo što i drug Pavle kaže, ali mislim da kad danas govorimo o njihovoj oceni i da li je nešto bilo izvodljivo ili ne, mislim da mi tu u monografijama možemo dati ocene. Eto ona Tempova direktiva za rušenje Zenice, na primer, i pad celog Komiteta u Zenici itd. nije mogla da se izvede, a i mnoge takve druge direktive nisu bile izvodljive. Mislim da direktiva Oblasnog komiteta o definitivnom rušenju »Trepče«, tj. rušenje pupnih postrojenja bila je neizvodljiva. Danas možemo objektivno da kažemo da se nije mogao uneti unutra ni kilogram eksploziva. Radnici su ulazili pod kontrolom. Ulazili su i prvo ostavljali svoje ođelo, ulazili goli u koridor pored kupatila. I ono malo eksploziva što smo iznosili, ako su ga mogli rudari ukrasti; jer je bio pod vrlo strogim nadzorom nemačkih nadzornika u rudnika, koji su kontrolisali naše nadzornike; i ako se neko parče dinamita moglo sakriti oni su ga bacali u otpatke i tako izbacivali vagonetima napolje, onda išli i pretresali otpatke da bi ga posle našli.

Deo eksploziva koji smo mi koristili nabavljan je od ranijih zaliha ili ostataka od bivše jugoslovenske vojske. Ja sam dobijao od Alije vrlo često uzorke eksploziva da izvršim analizu i vrlo često smo Vlada Vujović i ja u laboratoriji vršili analizu toga dinamita da vidimo da li je upotrebljiv ili nije.

Druga je stvar što smo mi pri akciji rušenja žičare mislili da su naši rudari koji izvanredno dobro miniraju stenu, kamen i rudu, specijalisti i za miniranje železnih konstrukcija. Da su oni uspeli da pravilno miniraju i upale eksplozive na stubovima žičare, šteta bi bila ogromna, jer pune korpe koje bi se sjurile porušile bi skoro sve stubove do Zvečana. Međutim, prvi dinamit koji je pukao odbacio je punjenja drugih tri stuba, a on se samo malo nakrivio tako da akcija nije dala očekivane rezultate.

Pošto se pišu monografije o Ibarskom i Kopaoničkom odredu, o tome je Duško govorio, ja bih samo hteo da kažem da ne ispadne kriva slika. Folić je kazao da je razoružanje Deževske četničke brigade i dela štaba Javorskog korpusa novembra 1943. godine izvršilo 36 ljudi. Nije 36. nego je 36 aktivista bilo u brigadi unutra, koji su pripremili razoružanje, a oko 45 pozadinskih radnika je došlo sa terena koji su zajedno sa ovim izvršili razoružanje, takoreći bez metka, a ovih 36 su samo sve pripremili. Istina je da je unutra bilo preko 30 koji su bili sa Kosova.

Pri oceni situacije u Ibarskoj dolini pri pokušajima formiranja odreda posle Kopaoničkog 1941. godine, po direktivi Glavnog štaba Srbije 1942. i 1943. godine, treba imati u vidu tešku situaciju, jer su tamo na 40 kilometara topografske daline bila tri elitna četnička korpusa. Drugi Kosovski nije

baš toliko bio elitni, ali Keserovića župani korpus, koji je bio na Željnu i severnom delu Kopaonika, Javorski četnički korpus koji je bio na Goljji bili su vrlo jaki. Teren je bio ispresecan komunikacijama i uslovi su bili vrlo nepovoljni, pa kod ocena sve ovo treba da se ima u vidu.

Ima sada, ne znam zašto, nekih svojatanja akcija. Rekli su mi, a ja nisam čuo, ali Ivo Lazović reče da je 27. novembra ove godine radio-Beograd objavio da je Rašku oslobodila jedinica 22. divizije, a to znači 8 i 12 brigada. Nije tačno. Ne znam od kuda to? Trebalo bi i o tome da vodimo računa.

Možda bi bilo dobro da pri ovim obradama nekako utvrdimo zašto smo stalno nekako uoči same zime formirali naše jedinice. Petar Brajević je o tome govorio. Zima nam je često najveći protivnik bila i da smo morali da rasformiramo tek formirane jedinice. Možda je to bilo 1943. godine zbog kapitulacije Italije, ali i kapitulacija je bila u septembru mesecu. Trebalo bi naći objektivni razlog zbog čega se to dešavalo. Možda su političke prilike diktirale to, ali daj da to istražimo — da li su to diktirale političke prilike, a da su vojničke često bile protiv. Ja znam takvu situaciju preko razoružanja Deževske četničke brigade i formiranje Ibarsko-moravičkog partizanskog odreda 4. novembra 1943. Mi smo dugo diskutovali o tome u pozadniskom vojnom rukovodstvu. Vojničke prilike su bile protiv i bilo je jasno da ćemo biti u vrlo teškoj situaciji, a političke prilike su bile za formiranje.

Ja bih hteo da dodam jednu stvar u vezi sa tim što je izneo Folić da je to pozadinsko vojno rukovodstvo sreza studeničkog donelo odluku o razoružanju samo uz saglasnost Sreskog komiteta; ali ja bih hteo da kažem da je na to uticalo i pismo koje sam ja par dana, pre tog sastanka dobio od Ali Sukrije pisano tajnim mastilom. Mi smo imali tajno mastilo za dopisivanje. Kao hemičar »Trepče« napravio sam mastilo da se može pisati nevidljivo i samo određenom hemikalijom izazvati. Kao što rekoh dobio sam pismo od Alije gde on daje direktivu, pošto su naše snage na Limu u Sandžaku, da treba da pripremimo što hitnije razoružanje. Prema tome, nije razoružanje četnika i formiranje Odreda izvršeno samo uz saglasnost Sreskog komiteta nego i uz saglasnost Kosovskog rukovodstva koje je bilo tada u Jablanici.

Toliko. Hvala.

Sinan Hasani

Unë nuk mendoj të diskutoj, vetëm dëshiroj t'i them disa vërejtje, shpjegime dhe sugjerime.

Nga kumtesat dhe ajo që shumë kush prej nesh mund ta dijë del përfundimi se Komiteti Krahinor dhe fuqitë politiko-ushtarake të Krahinës, në vitin 1941, për arsye të ndryshme e që këtu u përmendën, nuk kanë mundur të mbulojnë në pikëpamje organizative tërë territorin e Kosovës. Megjithatë, në gjysmëvjetorin e dytë të vitit 1941, kur në realitet kryengritja në mbarë vendin ia filloi, kemi fakte të pamohueshme se edhe Kosova i përgjigjet thirrjes së Komitetit Qendror të Jugosllavisë. Madje kjo ndodh, jo vetëm në territorin ku Komiteti Krahinor i kishte përfshirë në pikëpamje

organizative, po edhe në disa vise ku aktiviteti i Komitetit Krahinor nuk kishte arritur të depërtojë. Kjo gjë mund të dokumentohet me shumë fakte, por unë po përmendi vetëm dy nga këto:

Së pari nga disa dokumente dhe monografi, të shpallura deri tani, del në pah qartë se aksioni i minatorëve të Trepçës më 30 korrik të vitit 1941, ka qenë vepër e planifikuar dhe e përgatitur mirë nga Partia dhe e realizuar drejtpërdrejt nga minatorët e organizuar, të cilët fill pas aksionit shkujnë në Aradhën Partizane të Kopaonikut. Së dyti, në disa regjione të Krahinës, në të cilat ndikimi i Komitetit Krahinor nuk kishte arritur të depërtojë gjatë vitit 1941, do të ishte mirë që të shqyrtohet dhe të analizohet situata e atëhershme, nga aspekti i ekzistimit të formave organizative të LNÇ dhe të veprimtarisë së saj, madje edhe në kushte kur lidhja me Komitetin Krahinor u ka munguar. Në Gjilan, kur shkruam monografinë e Luginës së Moravës, konfirmuam se në Ranillug kishin lënë gjurmë të punës revolucionare Velko Dugosheviq (arsimtar para lufte) dhe një grup aktivistësh, të cilët menjëherë pas pushtimit përpiqen që të marrin kontakt me organizatën e Partisë në Kosovë, por nuk ia arritën qëllimit. Prandaj, ata lidhen me organizatën e Partisë të Vranjës dhe të Bujanovcit. Formojnë celulat në fshat dhe me rastin e formimit të Aradhës të Vranjës, në gjysmën e dytë të vitit 1941, tro nga ata inkuadrohen në Aradhë. Pas aksionit të parë, që kryhet me sukses në Tërnovcin e Vogël, në minierën e antimonit, në përleshje me fuqitë bullgare njëri nga këta tre partizanë të Ranillugut lënë në vend dy bullgarë, por edhe ai vritet. Si dëshmi për këtë vepër, sot në fshatin e Ranillugut janë të ngritura tri bustat e luftëtarëve të tyre që ranë në luftë, njëri qysh më 1941, e dy të tjerët më vonë. Ndoshta studimet e mëvonshme mund të dëshmojnë se rasti i Ranillugut nuk është i vetmuar.

Së dyti, është çështja e Aradhës Partizane »Zejnel Hajdini«. Mendoj se me këtë rast nuk ka nevojë të flas për rëndësinë e kësaj Aradhe, por, përkundër dështimit të saj, dua t'i them disa fjalë. Këtë Aradhë e karakterizojnë dy faza, njëra derisa vepron si tërësi dhe e dyta kur ajo ndahet në dy aradha: »Emin Duraku« dhe »Zejnel Hajdini«. Në fazën e parë ka pasur shembuj Aradha është shtuar me pjesëtarët të rinj, por edhe raste kur ndonjë nga pjesëtarët e Aradhës kthehej në prapavijë. Më duket se do të ishte e nevojshme dhe e domosdoshme që të sqarohet deri në fund se kush është kthyer nga Aradha si i përjashtuar apo si dezertor e kush me direktivë, për nevoja të punës. Faza dytë e kësaj Aradhe zhvillohet pasi ajo ndahet në dy pjesë, si thashë më lart. Ajo »Zejnel Hajdini«, pak ditë pasi që formohet si aradhë më vete, nisët që të bashkohet me Aradhën Partizane të »Karakakut« të Shkupit. Fatkeqësisht ajo që në hapin e parë dështon. Disa zihen robë nga kontraçetnikët dhe bullgarët, disa vriten, por shumica e tyre kthehen në bazën partizane, Tankosiq. Edhe pse, që nga ajo ditë, kur për shkak të situatës tejet të vështirë, pjesëtarët e kësaj Aradhe shpërndahen në grupe e disa prej tyre tërhiqen në prapavijë, sa di unë, këta shokë asnjëherë nuk e kanë sjellë në pyetje aktivitetin e tyre gjatë LNÇ. Shumica prej tyre në distanca më të vogla apo më të mëdha kohore, janë kthyer në aradha partizane, kanë luftuar nëpër terrene të ndryshme ose si aktivistë të prapavijës e kanë gjetur veten nëpër burgje e kampe përqëndrimi të armikut. Më në fund më duket se vështirimit tonë të sotshëm i mungon një element mjaft i rëndësishëm. Do të ishte e arsyeshme dhe e nevojshme që lindja dhe zhvillimi i forcave tona të armatosura të përcillet në kontekst të situatës poli-

tlike, rrethanave dhe konflikteve të atëherëshme. Veçanërisht është e domosdoshme të trajtohet prapavija, bazat dhe lidhjet partizane, pa të cilat vërshtërë mund të kuptohet rrita e tyre. Bile mendoj se nuk do të ishte e tepërt, qoftë edhe sa për të fituar përvojë, të ndalemi edhe në disa lëshime e gabime, të të karakterit politiko-ushtarak, që nganjëherë i kanë përcjellë disa njësite tona të forcave ushtarake.

Ymer Pula

Mendoj se është më e arsyeshme që me rastin e botimit të të gjitha këtyre diskutimeve që u zhvilluan sot në simpozium, vend të veçantë duhet dhënë aksioneve ushtarake të njësiteve guerile nëpër qytetet e Kosovës. Këto aksione kanë pasur një rëndësi shumë të madhe jo vetëm ushtarake, por edhe politike, sepse nëpërmjet të aksioneve të ndryshme të njësiteve guerile të qyteteve tona u bë paralajmërimi i një lufte të armatosur popullore kundër okupatorit, fashistëve dhe tradhtarëve të vendit. Aksionet ushtarake të njësiteve guerile patën jehonë shumë të madhe politike në tërë Kosovën dhe në Jugosllavi.

Prandaj, duke marrë parasysh rëndësinë e madhe politike dhe ushtarake të këtyre teksteve, mendoj se me rastin e botimit aksionet ushtarake të njësiteve guerile duhet tu këndë vendin e merituar.

Ali Šukrija

Ono što sam inače mislio da kažem, mnoge su stvari ovde rečene. Ipak ću da se osvrnem na neke stvari u vezi sa današnjim simpozijumom, ciljevima koje ovakav i slični simpozijumi imaju. Uopšte mislim da se stvari oko simpozijuma po malo profanišu, da se simpozijumi uopšteno napadaju, da je to tezgarenje itd. Moguće je da i takvih skupova ima, ali ovaj simpozijum ovde, a tvrdim to i za onaj koji je u Mitrovici održan u maju 1978. godine, bio je na nivou koga su pozitivno ocenjivali i naučnici i političke strukture i dr. Može da ima slabosti i kod simpozijuma kao i u svim stvarima. No, mislim da cilj simpozijuma jeste da dâ što je veći i bogatiji materijal da bi se dalje, onda na naučnoj osnovi proučavale i obrađivale određene teme i diskusije.

Drugo, u vezi ovih naših oružanih formacija, četa, odreda, brigada itd. ja isto tako cenim da je to što je dosada rečeno veoma dragoceno. Moram da kažem da koliko god sam pratio sve te naše odrede, brigade i druge jedinice koje smo imali, ja sam danas ovde slušao pored ostalog i u njihovom sastavu, tu se pokazuje prava situacija u pooleđu kadrovskog sastava — štabova; kakvim smo kadrovima raspolagali, mislim na partijske kadrove ali i o njihovoj nacionalnoj strukturi i to ne samo 1941. godine nego i 1944. godine, počev od Glavnog i Operativnog štaba pa do svih drugih štabova jedinica. Danas možemo biti kritični ali takva je bila objektivna situacija. Neprihvatljivo je da se sada na bilo kojoj liniji napada ovaj ili onaj, zašto smo imali ovakav ili onakav sastav. Činjenice su tu.

Treća stvar o kojoj mislim da nešto kažem odnosi se na neke događaje i periode NOP-a na Kosovu naročito 1941. godine. Mislim da je potrebno neke stvari i dalje izučavati — rasvetljavati. Do sada nije dosta učinjeno,

da se one izuče, da se razjasne. Reč je o 1941. godini. Ja danas ovde prvi put čujem od Pavla Jovičevića i Fadilja Hodže koji kažu da Oblasni komite! nije imao orijentaciju za kurs na oružani ustanak. Ja sam bio član Oblasnog komiteta od 1940. godine. Ja znam da mi nismo donosili odluku o danu oružanog ustanka, ali se zna da smo imali kurs na oružanu borbu, kurs na oružani ustanak, na liniji Centralnog komiteta, na stvaranju i borbu oružanih jedinica. Na toj liniji smo mi onda išli da izvršavamo i direktivu CK KPJ odnosno stavove i odluke Oblasnog komiteta PKJ za Kosovo i Metohiju, da idemo sa oružanom akcijom u »Trepči«, mi to s pravom zovemo oružana akcija, i formiramo Kopaonički odred, jer grupa rudara koja je išla u akciju bila je naoružana sa dve puške, nekoliko pištolja i bombama. Ja sam njima u ime Partije saopštio: »Vi drugovi idete da izvršite tu akciju, onda se prebacite na Kopaonik gde će biti formiran odred. To Partija od vas traži«. I oni su bez pogovora išli, iako su znali, da mogu svi izginuti. Izvršili su akciju. Otišli su u odred. Nisu se ponovo vratili u rudnik da rade. To su argumentovano dokazali naučnjacima i istoričari, sami učesnici i drugi. Dakle, ne radi se o običnoj diverziji, već o prvoj oružanoj akciji na Kosovu — tog budućeg jezgra Kopaoničkog odreda. Nije ispravno što neki kažu i pišu da je to diverzija. Diverzija je pojam koji u ovom slučaju minimizira značaj ove akcije. Direktive CK KPJ — od 4. VII bile su nam jasne i mi smo u Oblasnom i Mesnom komitetu imali jasan kurs na oružanu borbu, oružani ustanak, na formiranje partizanskog odreda, kao što su ovde na simpozijumu govorili Duško Tomović, Krcun Rađulović i Bane Božović. Išli smo da stvaramo odred tačno po odlukama Oblasnog i Mesnog komiteta. Dakle, kurs je bio: stvaranje oružanih jedinica i vođenje oružane borbe — dizanje ustanka.

Treba se potsetiti prilika jula 1941. godine u toj maloj oazi pod nemačkom okupacijom uz prisustvo okupatorskih i svih mogućih kvislinških snaga, albanske žandarmerije, ljotičevaca, belogardejaca, četnika i drugih neprijateljskih snaga, koje su tamo bile u službi okupatora. O tome postoji obilje dokumenata. I pored toga akcija je uspešno organizovana, u potpunoj konspiraciji na potpuno iznenađenje okupatora i kvislinga, bez obzira koliko smo očekivali i kolika je šteta nanesena okupatoru tom akcijom. Jedno je što smo i koliko hteli a drugo je koliko smo uspeli. I na Simpozijumu u Kosovskoj Mitrovici su iznesena dragocena fakta i istorijske ocene koje se moraju uvažiti i ne mogu se ignorisati. U svim tim ocenama Simpozijum je bio jedinstven. To je početak oružane borbe i ustanka na Kosovu. Zna se da nismo imali nikakvog iskustva, uostalom kao i u drugim krajevima Jugoslavije. Jedna jedinica Kopaoničkog odreda izvršila je po drugi put oružanu akciju na žičaru kojom prilikom su poginula 2 partizana. Sami članovi Mesnog komiteta i drugi bili su veoma mladi. Rudari komunisti koji su išli u akciju bili su spremni da daju svoje živote ne kolebajući se ni u jednom trenutku. Dušan Tomović je kao član Mesnog komiteta, uspešno ostvario partijski zadatak — stvaranja baze na Kopaoniku, tim pre što tamo partijske organizacije nije bilo. Mogu sada neki da pišu kako je tamo bila partijska organizacija. Partijske organizacije nije bilo. Bilo je poštenih ljudi, patriota, i pojedinih komunisti. Zahvaljujući radu Duška Tomovića i još nekih drugova sa tog terena mogli su se stvoriti uslovi za prihvatnu bazu na Kopaoniku i da prebacimo i druge borce posle prebacivanja sedam rudara koji su izvršili prvu oružanu akciju. U toku i posle akcije 30. jula 1941. godine prebacili smo na Kopaonik oko 40 komunisti, članova KPJ i SKOJ-a. A to što

kaže Pavle Jovičević da je posle bilo malo članova Partije, pa to je logično kada smo se »ispraznili«, nije bilo lako stvariti nove članove Partije i SKOJ-a. Takva smo iskustva imali i u drugim krajevima zemlje. Pa ipak je organizacija popunjena i obnovljena relativno brzo.

Ja želim ovde da kažem da je orijentacija Oblasnog komiteta na oružanu borbu i na oružani ustanak za mene uvek bila neodvojena. Da li će ustanak biti izveden jednovremeno na celom Kosovu, i kada, ja o tome nikad nisam razmišljao ni 1941. godine ni posle. Orijetaciju, kurs na oružanu borbu, na oružani ustanak ja sam uvek smatrao da je to ispravno i da je to na liniji Centralnog komiteta KPJ svedjedno gde će ona početi i u kom obimu. Zašto bi inače 30. jula 1941. godine išli na oružanu akciju, formiranje i dejstvo Kopaoničkog odreda, kao što smo kasnije formirali druge odrede i vodili oružanu borbu?!

Znamo kako je bilo u drugim krajevima zemlje sa početkom ustanka jula 1941. Negde je to krenulo akcijom Žikice Jovanovića na žandarmerijsku patrolu. Negde je borba krenula u odbrani od ustaša, u Sloveniji drukčije itd. U drugim krajevima, na primer u Crnoj Gori bio je masovan ustanak. Dakle način početka ustanka — to je jedna simbolika. Kako su se stvari kasnije razvijale to je drugo pitanje, ovde je reč o 1941. godini na Kosovu.

Prema tome, činjenica je da je KPJ na Kosovu i Metohiji 1941. — prihvatila direktivu CK KPJ na oružani ustanak, oružanu borbu, organizovala prvu oružanu akciju koja je izvedena 30. jula 1941. godine — formiran prvi partizanski odred na Kopaoniku u čijem sastavu je bilo oko 40 članova KP i SKOJ-a sa nekoliko članova Mesnog komiteta Kosovske Mitrovice. Preko 3 meseca odred je vodio oružanu borbu protiv okupatora i kvistlinga, držao slobodnu teritoriju u Ibarskoj dolini od Slatine do Kraljeva, imao oko 600 boraca, i rudarsku četvu koja je ušla u I proletersku brigadu — 22. decembra 1941. godine.

Toliko o tome. Mislim da je dobro da se i dalje istorijski istražuju stvari, upravo zato što se o ovim stvarima govori na jedan ili drugi način. Nemam nikakvih pretenzija da se išta preuveliča, ali mislim da smo dužni da se stvari iznose onako kakve su one stvarno bile. Učinjeno je što se moglo, ne samo kod nas nego i druge. Direktive CK-a o onesposobljavanju privrednih objekata koje je okupator koristio nisu važile samo za Kosovsku Mitrovicu nego i celo Kosovo, za celu Jugoslaviju. Prema tome, učinili smo koliko se moglo učiniti. Neka istorija to oceni.

Još jednu stvar da kažem oko stvaranja Kopaoničkog odreda i njegovog delovanja. Bilo je ranije a i danas ima nekih shvatanja i mišljenja, da se Kopaonički odred našao na periferiji Kosova — te da je njegov značaj za razvoj oružane borbe na Kosovu skoro bez značaja i drugo, da u njegovom sastavu nije bilo Albanaca i da je zbog toga značaj ovog odreda za NOB na Kosovu mali ili čak bez značaja. I jedan i drugi stav je neprihvatljiv. Imali smo mi i druge odrede i jedinica koje su deistvovala van Kosova i to posle 1941. godine — pa ih sve tretiramo kao oružane snage NOP-a i važne za Kosovo. Zašto u slučaju Kopaoničkog odreda drukčije postupiti. Kopaonički partizanski odred praktično smo formirali 30. jula 1941. godine već samom oružanom akcijom 7 rudara. On brzo izraste u snažnu oružanu jedinicu, vodi borbu protiv Nemaca, kasnije zbog četničke izdaje i protiv njih, ima ogroman uticaj u pravcu razvijanja borbe protiv okupatora i protiv bratoubilačke borbe između Srba i Albanaca, sve do svog povlačenja sa ove teritorije — novembra 1941. godine, prema Užicu i Sandžaku.

Ja o ovome namerno govorim. Ne možemo imati jedan stav prema Kopaoničkom odredu zato što je navodno bio negde na periferiji Kosova, odnosno u jednoj opštini ili dve itd, a da istovremeno na primer imamo drugi stav prema Prvoj kosovsko-makedonskoj brigadi koja je sve do kraja 1944. godine van teritorije Kosova, ili kao što je bilo sa drugim jedinicama na terenima južne Srbije, Makedonije, Albanije i Crne Gore. Ja mislim da tu moramo biti principijelni i dosledni. Sve kosovske jedinice, odredi i brigade su jednako kosovske ma gde bile formirane i privremeno delovale, jer su stvorene od kosovskih boraca i drugih, bez obzira gde su stvorene, gde su delovale i kaka im je nacionalna struktura bila. Zar nije bilo tako i sa jedinicama NOV i POJ u drugim područjima Jugoslavije?

Ja ovo naglašavam zato jer je istoriografski i politički neprihvatljivo da nemanj ili mali broj Albanaca u nekim jedinicama karakteriše, naročito 1941. godinu pa i kasnije, kao anti-NOP-ovsko raspoloženje Albanaca. Evo kako stvari stoje sa Kopaoničkim odredom. U Kopaoničkom odredu nije bilo Albanaca. Stav je Oblasnog komiteta bio da albanski kadrovi ostanu u pozadinu na terenu, radi veze i političkog rada među Albancima bar 1941. godine. Kada smo se sa Miladinom Popovićem dogovorili ko da ide u Odred, on je bio izričito da Albanci — komunisti ostanu na terenu, legalno ili ilegalno zbog veza i rada sa albanskim masama. Da nam je rečeno da i Albanci idu u odred svi bi do jednog otišli, jer borci NOP-a pogotovo komunisti radije bi išli u borbu s puškom u ruci nego biti u gestapovskom osinjaku i svaki čas očekivati hapšenje i smrt.

Mislim da tu moramo biti do kraja objektivni, politički i istorijski korektni. To su te situacije o kojima je Fadilj Hodža govorio a i drugi drugovi. Tu moramo biti objektivni i prema sebi, da cenimo stvari tako kakve su bile.

I još jednu stvar bih hteo da kažem o tome šta koji od istoričara, ili recimo šta konkretno kaže istoričar Pera Morača, o oružanoj akciji 30. jula 1941. godine i oružanom ustanku na Kosovu. Imamo knjigu sa Simpozijuma i neka se vidi šta je ko rekao. Ali je istina drugovi da u Jugoslaviji, koliko se zna, koliko su nam dostupna dokumenta, oružana akcija 30. jula, je i jedan od najvećih akcija te vrste koja je u pozadini neprijatelja izvršena 1941. godine. Evo šta je o tome drug Pera Morača rekao na Simpozijumu u Kosovskoj Mitrovici. Pošto je dao istorijsku analizu osnovnog kursa CK KPJ o pokretanju i razvoju oružanog ustanka u Jugoslaviji i karakteru raznih pozadinskih akcija, sabotaža i diverzija kao oblika borbe protiv okupatora, drug Pera Morača kaže:

»Iz svega što je rečeno slijedio bi zaključak da akcije u »Trepči« 30. jula 1941. godine i stvaranje partizanskog odreda (Kopaoničkog) u duhu je opšte koncepcije KPJ o pokretanju oružane borbe, u duhu je prakse Komunističke partije Jugoslavije u tom vremenu. Izvođenje diverzije odnosno sabotaže i formiranje odreda bio je vid početne akcije u našim uslovima i ne bi trebalo da bude dilema i kada kažemo da je to prava oružana akcija na Kosovu. Stoga bi trebalo korigovati izvjesne poglede i ocjene koje su ostale zabeležene u dokumentima i sjećanjima učesnika, jer ih istorijska analiza ne može prihvatiti«.

Molim vas, u Zenici slična akcija nije uspela — otkrivena je. U Sloveniji pokušalo se nešto, u Kaknju otkrivena je od Gestapoa, u Kragujevcu u krugu fabrike oružja bilo je u planu da se spali senjak, kako bi izvukli

oruđe za Odred. Stvar je propala. Ovde je akcija uspela — pripremljena potpuno konspirativno. Okupator je potpuno iznenađen. Prema tome, ta borba radnika i komunisti i kroz ovu akciju bila je dobro organizovana i uspešna, s obzirom na uslove i snage okupatora i kvilinga na tom terenu.

I da završim, mislim da kurs na vršenje akcije kroz razne vidove udaraca okupatorskoj pozadini, kurs za stvaranje oružanih jedinica i vođenje oružane borbe je bilo i ostao sve vreme NOR-a — kurs CK KPJ i Oblasnog komiteta i mi smo radili na sprovođenju takvog kursa kao jedinstvene linije KPJ. Zato mi govorimo o oružanoj borbi na tom kursu — kursu oružanog ustanka koje počinje 1941. i traje do oslobođenja, svejedno kakvim intenzitetom i na kom terenu.

Zna se da se u Jugoslaviji, vreme pokretanja oružane borbe i razvoj oružanog ustanka razvijao i po obimu i po intenzitetu u različitim uslovima u raznim krajevima od 1941. pa na dalje. Tako je bilo i na Kosovu.

Mislim da u tom pogledu moramo takođe imati objektivni prilaz. Ja ne mislim da je oružani ustanak svuda u Jugoslaviji odjedanput buknuo i jednakim intenzitetom trajao. Imamo istorijski pregled, znamo kako je to išlo. Neka se sedne, neka se vidi, prouči i upoređi.

Ja ovo govorim i zbog jedne druge stvari, zbog toga što nemamo jedinstveni stav i ocenu ove akcije 30. jula 1941. godine. Mi time onemogućavamo da borbi Partije i NOP-u na Kosovu damo pravo istorijsko mesto, jer to je na Kosovu prva oružana akcija 1941. godine. Postoje težnje da se ova akcija potpuno ignoriše ili da se zatvori u lokalne okvire. Ta akcija treba da dobije svoje mesto u istoriji NOP-a Pokrajine Kosova. To je u interesu NOB-e naših naroda i narodnosti, kao njihov doprinos u ukupnoj borbi svih naših naroda i narodnosti. Zašto bi smo se toga odrekli, ako se time možemo samo ponositi. U čijem bi to interesu bilo? Ignorisanje, čak minimiziranje akcije 30. jula 1941. godine, značaj stvaranja i borbe Kopaoničkog odreda, broja komunisti u njemu i njegovog proleterskog jezgra, ulazak njegove Rudarske čete u sastav I proleterske brigade o čemu je drug Tito toliko puta govorio, istorijski i politički je neprihvatljivo, za NOP, za borce Albance, Srbe, Crnogorce i druge na Kosovu, za one koji su dali svoje živote u toj borbi i one koji su još u životu.

Ismet Shaqiri

Më lejoni që në lidhje me temat e paraqitura në simpozium të diskutoj lidhur me tri-katër nga ato:

I

GJAKOVA BAZË E RËNDËSISHME E ARADHAVE PARTIZANE TË KOSOVËS DHE RAFSHIT TË DUKAGJINIT

Pasi në temën e paraqitur këtu u përmendën fare mirë shumë argumente në lidhje me këtë të dhënë unë do të përpiqem që të regjistroj dhe të parashtoj disa detaje:

— Gjakova gjatë Luftës Nacionalçlirimtare ka qenë bazë e rëndësishme, jo vetëm për aradhat partizane, por në përgjithësi për tërë Lëvizjen Nacionalçlirimtare në Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit.

— Në Gjakovë gjatë Lëvizjes Nacionalçlirimtare janë strehuar dhe kanë vepruar, jo vetëm aradhat partizane, por edhe shumë udhëheqës legjale dhe ilegal nga Gjakova dhe nga e tërë Kosova dhe Rrafshi i Dukagjinit.

— Mars-Maj të vitit 1942 janë strehuar dhe kanë vepruar Boro Vukmiroviqi, Ramiz Sadiku, Mito Milkoviqi, që të tre antarë të Byros të Komitetit Krahinor të PKJ për Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit, si dhe Mitar Radusinoviqi dhe Petar Brajoviqi, udhëheqës ushtarakë të Shtabit të Aradhave Partizane të Metohisë, të formuar në Pejë në prapavijë qysh në vitin 1941.

— Në vjeshtë dhe dimër të vitit 1942 është strehuar dhe ka vepruar në Gjakovë Aradha Partizane »Zejnel Hajdini«.

— Në pranverë të vitit 1943 (shkurt, prill) është strehuar Aradha Partizane »Emin Duraku«, e cila ka operuar brënda në Gjakovë dhe rreth e përqark saj: në Hereç, Shënmëri, Has, Malësi të Gjakovës, Rekë të Keqë dhe Podrimje.

Aksionet e kësaj aradhe në atë kohë:

a) Prerja e komunikacionit në udhën Prizren-Gjakovë-Pejë, rrëmbimi i disa mijëra napolconave — rrogat e milicëve fashistë të Qarkut të Pejës asgjësimi i priftit katolik Mazrekut, spiun dhe vegël qorre e okupatorit fashist italian, mbajtja e fjalimit propagandistik-agjitues për popullarizimin e partizanëve dhe luftës së tyre kush janë partizanët dhe pse luftojnë?

e) Prerja e vijës së dendur komunikative, të udhës së vetme në rrugën Prizren — Shkodër dhe aksioni i suksesshëm kundër kolonës së motorizuar fashiste italiane në Shënmëri.

c) Aksioni i armatosur brënda në Gjakovë kundër bandës kriminale gjaksore të karabinierisë italiane të udhëhequr nga Ali Bokshi dhe Smajl Vuçitërna. Djegia, pushkatimet, plaçkitjet dhe terrori i hatashëm.

Gati po në atë kohë në Gjakovë ka punuar, vepruar dhe udhëheq Lëvizja Nacionalçlirimtare, një pjesë e mirë e Byros të KK Bora, Ramizi dhe Fadli si dhe është organizuar dhe ka funksionuar edhe teknika e Komitetit Krahinor.

Zënia, torturat dhe pushkatimi i Boros, Ramizit, M. Këpuskës, D. Vokshit, ndjekja e komunistëve, partizanëve dhe e patriotëve dhe terrori në Gjakovë gjer në kapitullimin e Italisë fashiste.

— Shtator — tetor i vitit 1943. Kapitullimi i Italisë fashiste:

a) Sulmi dhe çlirimi i Gjakovës nga çeta partizane »Bajram Curri« dhe malësorët liridashës.

b) Qëndrimi, pushimi, përforcimi, shumimi dhe armatimi i Çetës Partizane »Bajram Curri«. Puna dhe veprimtaria e kësaj Çete në Gjakovë, Rekë të Keqë, Plavë dhe Guci.

c) Ndeja e Komitetit Qarkor, mandej Krahinor të PKJ për Rrafsh të Dukagjinit dhe veprimtaria e tij Nacionalçlirimtare në Gjakovë dhe Rrafsh të Dukagjinit që nga formimi në shtator të vitit 1943 dhe deri në qershor — korrik të vitit 1944.

— Nëntor-dhetor i vitit 1943. Këshillimi partiak i nëntorit të vitit 1943 në Sharr dhe vendimet e tij.

a) Përpunimi, zbatimi i konkluzave të këshillimit.

b) Përgatitja e gjithanshme për organizimin e Konferencës Themelore Krahinore dhe formimin e Këshillit të Parë Nacionalçlirimtar për Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit në dhjetor 1943 — janar 1944 në fshatin Bunjaj, Malësi e Gjakovës. Atëbotë nëpër organizatat e Partisë dhe të atyre Nacio-

nalçlirimtare të Pejës, Prizrenit dhe kryesisht asaj të Gjakovës kanë kaluar, pritur e përcjellur pa therrë në këmbë gati të gjithë delegatët për Konferencën në fjalë, kanë kaluar shokët: Pavle Joviçevići, Mehmet Hoxha, Fadil Hoxha, Xhavit Nimani, Xhevdet Doda e shumë të tjerë, atëherë kanë kaluar gati të gjithë shokët komunistë, legalë dhe ilegalë, simpatizantët, dashamirës dhe patriotë liridashës të Luftës Nacionalçlirimtare për shumimin e Aradhës »Bajram Curri«. Nëpër Gjakovë kanë kaluar gati shumica e partizanëve të aradhës »Bajram Curri« në shkurt të vitit 1944 në tërheqjen e tyre pas sulmit dimëror që gestapoja gjermane së bashku me bashibozukët e Shaqir Currit dhe disa bajraktarëve të Rekës së Keqe organizuan kundër njësiteve tona Nacionalçlirimtare për t'i asgjësuar dhe shpartalluar së bashku me Komitetin Krahinor, Shtabin Kryesor dhe Kryesinë e Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit. Mandej nëpër Gjakovë edhe janë grumbulluar shumica e shokëve partizanë në verë të vitit 1944 për formimin e Batalionit »Kosova« në Grykën e Valbonës.

— Organizatat Nacionalçlirimtare të Pejës, Prizrenit dhe kryesisht të Gjakovës në kushte shumë të vështira të terrorit të gestapos gjermane dhe pushtetit kuisling të Ligës së Dytë të Prizrenit vazhdimisht dhe pa ndërprerje kanë siguruar lidhje në mes të organizatave të Luftës Nacionalçlirimtare në Kosovë, me Serbinë, Malin e Zi dhe Shqipërinë. Kanë strehuar dhe aktivizuar partizanët e tërhequr, kanë organizuar punën e pandërprerë të agjitacionit dhe të propagandës, teknikën dhe shtypin e përditshëm të lajmeve, kanë organizuar aksione kundër spiunëve dhe aksionet diverzive në Hereç, Gjakovë, Pejë, Prizren dhe Zym.

— Tetor i vitit 1944. Gjakova është çliruar për të dytën herë, çka pat jehonë të madhe pozitive për Luftën Nacionalçlirimtare, jo vetëm në Rrafsh të Dukagjinit, por edhe në mbarë Kosovën dhe në një pjesë të mirë të Shqipërisë së Veriut.

— Operacionet luftarake në Rekën e Keqe, lufta për çlirimin e Junikut, Deçanit, Pejës, Gjakovës dhe Prizrenit.

— Çlirimi definitiv i Gjakovës, 9 nëntori i vitit 1944.

a) Organizimi dhe formimi i Brigadës VII Sulmuese Nacionalçlirimtare të Kosovës dhe Rrafshit të Dukagjinit.

b) Mbajtja e Konferencës Krahinore të BURAJ-isë për Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit.

c) Reorganizimi i Partisë, Rinisë komuniste, antifashiste, Këshillit Nacionalçlirimtar të rrethit dhe të vendit si edhe organizatat e tjera antifashiste.

d) Parrulla »Gjithçka për front, gjithçka për rindërtimin e vendit«.

Të gjitha këto ngjarje të renditura, ndër të tjerat, por të papërpunuar plotësojnë të dhënë e paraqitur në simpozium se Gjakova gjatë Luftës Nacionalçlirimtare kundër okupatorëve fashistë italiano-gjermanë dhe këlyshëve të tyre, tradhtarë të popujve tanë, ka qenë bazë e fortë dhe e rëndësishme e aradhave dhe njësiteve të tjera partizane të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit.

Shtrohet çështja: PËRSE GJAKOVA GJATË LUFTËS NACIONALÇLIRIMTARE KA QENË BAZË E RËNDËSISHME E ARADHAVE PARTIZANE NË KOSOVË DHE RRAFSH TË DUKAGJINIT?

Mendoj për këto arsye:

— Gjakova ka pasur dhe ka përbërje hemogjene të popullsisë kryesisht kompakte të kombeve dhe të kombësive që jetojnë në të.

— Gjakova ka pasur tradita revolucionare, liridashëse dhe patriotike në të kaluarën e vet.

— Gjakova ka pasur një numër bukur të mirë të bijave dhe bijve të vet të emigruar dhe të shkolluar në Shqipëri, punëtorë dhe intelektualë, antifashistë dhe komunistë që kanë luftuar edhe në Shqipëri ndër grupet marksiste komuniste të Shqipërisë, të cilët kthehen në vendlindje dhe pa rezervë, të vendosur në luftë kundër fashizmit, për lirinë e popujve dhe idetë e komunizmit, inkuadrohen në radhët e Partisë Komuniste të Jugosllavisë. Ata, shumica rrjedhin nga familjet e njohura patriotike, liridashëse të Gjakovës, me punën e tyre vetëmohuese së bashku me shokët e tjerë luajtën rol të madh në krijimin e lidhjeve dhe të ndërlidhjeve të PKJ për Kosovë dhe Rrafsh të Dukagjinit, për afrimin posaçërisht të rinisë punëtore dhe shkollorë të Gjakovës dhe kudo që u gjetën, punuan dhe vepruan.

— Ata, së bashku me shokët e tjerë, mundësuan dhe siguruan agjitimin dhe propagandën në gjuhën shqipe me gojë dhe shkrim, si në qytete, ashtu edhe në fshatra.

— Ata, së bashku me shokët e tjerë, organizuan aksione demonstrative, diverzive dhe luftarake kundër okupatorëve fashistë dhe pushtetit kuisling.

E dyta, Gjakova me gjithë baticat dhe zbaticat që ka pasur gjatë Luftës Nacionalçlirimtare, ka pasur të thuash pa ndërprerë organizatë partiake dhe të Lëvizjes Nacionalçlirimtare aksionale luftarake kundër okupatorëve dhe tradhtarëve.

— Demaskimi i politikës mobilizuese, shoviniste, nacionaliste, përçarëse dhe vllavrarëse në mes të popujve tanë dhe të okupatorëve fashistë italo-gjerman, pushtetit kuisling, Komitetit të ashtuquajtur »Kosova«, Ligës së Dytë të Prizrenit ka filluar me kapitullimin e Jugosllavisë monarkiste dhe ka vazhduar pa ndërprerë.

— Demonstratat e 28 nëntorit të vitit 1941, 1942, të shkurtit 1943, demonstrata e grave në vjeshtë të vitit 1944.

— Aksionet diverzive 1941, maj 1942, maj 1944.

— Aksionet-atentatet kundër spiunëve dhe eksponentëve të okupatorëve fashistë dhe pushtetit kuisling: kundër Beqir Malokut, karabinier Gjinit, Nazmi Kryeziut, Hasan Bregut, Shemsedin Morinës.

— Organizata e Partisë dhe e Luftës Nacionalçlirimtare e Gjakovës vazhdimisht ka pasur baza të sigurta:

Viti 1941 — 1942 shtëpitë: Brovina, Hana, Muhaxhiri, Xuna, Hamza — Bakija, Hoxha, Pula, Bakalli, Deda etj...

Viti 1942 — 1943 shtëpitë: Zajmi, Shita, Pruthi, Terbeshi, Stavileci, Dobruna, Dushi, Efendija, Vula, Metahysa, Domi, Gjorgjeviqi, Shehu, Çezareviqi. Laleviqi etj...

Viti 1943 — 1944 Gligoreviqi, Vasiqi, Zeka, Lakuci e shumë e shumë të tjera që tani më nuk më kujtohen.

— Organizata e Partisë dhe e Luftës Nacionalçlirimtare e Gjakovës vazhdimisht ka pasur lidhje korrierësh legalë dhe ilegalë, të kamufluara dhe të armatosura me Pejën, Prizrenin, Malësinë e Gjakovës, Hasin, Shqipërinë

dhe shumë vende të tjera. Në mbajtjen e lidhjeve dhe përcjelljen e materialeve dhe të shokëve ilegalë rol të rëndësishëm kanë luajtur gratë komuniste dhe antifashiste nën çarçaf dhe shokët tanë të kamufluar në radhët e armikut, me uniformë apo pa uniformë, si tregtarë, zanatlinj etj...

Gjatë të tërë periudhës së okupacionit fashistë, edhe në ditët më të vështira të baticave dhe të zbatave të Lëvizjes sonë Nacionalçlirimtare mund të konstatohet se rruga e Çabratit të thuash gati ka qenë territor i lirë. Në atë rrugë rrallëherë është dukur armiku. Është dukur vetëm në patrulla të mëdha të armatosura.

Të përfundoj. Në Gjakovë midisi ka qenë i rrezikshëm në çdo baticë dhe zbatice të Lëvizjes Nacionalçlirimtare gjatë tërë periudhës së okupatorëve fashistë italo-german.

II

ÇETA DHE BATALIONI »BAJRAM CURRI« — ARADHA PARTIZANE »CURRI—REXHEPI«

Dëshiroj të konstatoj se bërthamë e njësiteve nacionalçlirimtare në Kosovë dhe në Rrafsh të Dukagjinit, sa mbaj mend dhe kuptoj unë, kanë qenë aradhat partizane të prapavijavet që janë formuar gati në të gjitha organizatat tona nacionalçlirimtare në Kosovë dhe në Rrafsh të Dukagjinit në vitet 1941 — 1942, mandej aradhat e armatosura luftarake »ZEJNEL HAJDINI«, »EMIN DURAKU« dhe Aradha Partizane e »SHARRIT«.

Aradha Partizane »Bajram Curri«, si çetë, ka vepruar gjatë vitit 1941 në territorin e Malësisë së Gjakovës. Bjeshkëve të Nemuna dhe Plavës dhe Gucisë, si e tillë me afro njëzet luftarë ka sulmuar dhe hynë me armë dhe luftë në Gjakovë në shtator të vitit 1943, së bashku me malësorët liridashës, si çetë e zgjerruar me luftarë të rinj afro 35 partizanë është lëshuar në Rektë të Keqe, është rritur në batalion me veprimtarinë e saj në Plavë dhe Guci së bashku me komunistët e asaj treve dhe më vonë së bashku me Batalionin »PERLAT REXHEPI« i ardhur nga Shqipëria e Veriut-Malësia e Shkodrës, u shndërrua në Aradhën partizane »Bajram Curri-Perlat Rexhepi«. Në verë të vitit 1944 u riorganizua në Batalionin »KOSOVA«. Bërthama e kuadrove të këtij njësi partizan kanë qenë kryesisht komunistët e Rrafshit të Dukagjinit.

Njësi Partizan »Bajram Curri« në Rrafsh të Dukagjinit dhe ai i »Sharrit« në Kosovë kanë qenë kryesisht bërthama e të gjitha njësiteve nacionalçlirimtare të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit. Posaçërisht duhet të theksohet roli i madh që luajtën komunistët dhe të rinjtë komunistë që u burgosën nga okupatori në Pejë dhe gjetiu gjatë vitit 1942, u internuan nëpër kampe përqëndrimi dhe burgjet nëpër Shqipëri dhe Itali, u liruan pas kapitullimit të Italisë fashiste dhe u inkuadruan në vjeshtë të vitit 1943 në batalionet partizane: »BORO VUKMIROVIQI dhe RAMIZ SADIKU« në Dibër së bashku me çetën partizane që KK dhe Shtabi Kryesor i UNÇ dhe AP të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit e patë dërguar nën udhëheqjen e Petar Brajoviqit.

BRIGADAT VII DHE VIII SULMUESE NACIONALÇLIRIMTARE TË KOSOVËS DHE TË RRAFSHIT TË DUKAGJINIT

Deshiroj të theksoj se kur të flitet për Brigadën VII dhe VIII Sulmuese Nacionalçlirimtare të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit është mirë që të hulumtohet më mirë posaçërisht periudha kur ato pushojnë së operuari dhe të funksionojnë si brigada sulmuese, kur ato shndërrohen në njësite plotësuese, njësite përgatitëse të luftëtarëve për UNÇ të Jugosllavisë. Sipas shpjegimeve që japin luftëtarët e atyre brigadave shihet qartas se ato në Vojvodinë shkrihen në njësite të tjera partizane, inkuadrohen në njësite të mëdha të UNÇ të Jugosllavisë dhe në kuadrin e atyre njësiteve marrin pjesë aktive në çlirimin definitiv të vendit nga okupatori nazist gjerman në pastrimin e territorit të çliruar të Jugosllavisë nga mbeturinat e okupatorëve, bandave kontrarevolucionare, çetnikëve, ustashëve, belogardistëve, ballistëve, kontraçetnikëve e të tjera.

— Krahas me hulumtimet për qëndrimin e luftëtarëve të këtyre dy brigadave të lartpërmendura, mendoj se duhet hulumtuar dhe sqaruar edhe për qëndrimin veprimtarinë dhe fatin e njësiteve plotësuese që qenë grumbulluar në Ferizaj si brigadë plotësuese dhe prej andej qenë përcjellë nga Brigada Partizane e Vranjës në drejtim të Dalmacisë nëpër Shqipëri, Shkodër, Mal të Zi, Ulqin, Tivar, Dubrovnik dhe përpjetë deri në Istër për të marrë pjesë në çlirimin definitiv të vendit. Për rrugën, peripetitë dhe fatin e tyre ka shumë thashethëna, prandaj mendoj se duhet hulumtuar dhe sqaruar me ndërgjegje, ajo aq për të vërtetuar fajin dhe gabimet e bëra ndaj atyre kontingjenteve të luftarëve se sa për të qitur në dritë të vërtetën dhe vërtetuar luftën dhe kontributin e djelmohave kosovarë për çlirimin definitiv të vendit dhe pastrimin e tij nga bandat kontrarevolucionare.

Për këto njësite partizane nacionalçlirimtare të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit që përbëjnë një pjesë të mirë të atyre pesëdhjetë mijë djelmohave të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit, të cilët në vazhdimisht i përmendim dhe me të cilët krenohemi dhe mburremi se morën pjesë në luftë për çlirimin definitiv të vendit, në Kosovë, sa di unë, kemi mjaft pak materiale, prandaj edhe propozoj që këto materiale, të cilat sigurisht edhe ekzistojnë ndër arkivat partiake, shtetërore, ushtarake apo të sigurimit, në monografitë e brigadave, divizioneve, korpuseve dhe armatave në të cilat kanë qenë të inkuadruar dhe kanë luftuar kosovarët, të mblidhen, të fotokopjohen, hulumtohen dhe studiohen.

Madje do të ishte mirë që nga kuadri udhëheqës, komandues i njësiteve ushtarake nacionalçlirimtare ku kanë marrë pjesë dhe luftuar kosovarët, të kërkohet që të shkruajnë në formë kujtimesh, sa janë gjallë, për qëndrimin e luftarëve kosovarë që i kanë pasur nën komandën e tyre.

Të gjithë e dimë se një pjesë e mirë e shqiptarëve të Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit, pas çlirimit të Krahinës sonë, u inkuadruan në njësitet partizane të UNÇ të Shqipërisë, në brigadat shqiptare që morën pjesë së bashku me njësitet tona në çlirimin e Kosovës dhe të Rrafshit të Dukagjinit. Besoj se në arkivat e Shqipërisë do të ketë materiale në lidhje me këta luftarë, për numrin dhe qëndrimin e tyre, prandaj është mirë që në lidhje me këtë të hulumtohet dhe të grumbullohet materiali përkatës.

**DISA SHËNIME NË LIDHJE ME MARRËVESHJEN
ME SHABAN POLLUZHËN, PËRPJEKJET PËR TA BASHKUAR
ME BRIGADËN VII SULMUESE NÇ TË KOSOVËS DHE PËR
TA NISUR SË BASHKU ME NJERËZIT E GRUMBULLUAR RRETH TIJ
NË DREJTIM TË FRONTIT TË SREMIT**

Pika e katërt për të cilën desha të flas janë disa kujtime të mia në lidhje me përpjekjet tona për ta bashkuar Shaban Polluzhën me Brigadën VIII Sulmuese Kosovare dhe për ta nisur atë së bashku me njerëzit e grumbulluar rreth tij në drejtim të frontit të Sremit. E kam përgatitur këtë pjesë të diskutimit në lidhje me temën që paralajmërohej në programin e simpoziumit që na dërguat.

Mua nuk kujtohen detajet e marrëveshjes që Shtabi Kryesor, konkretisht komandanti dhe komesar i tij, patën bërë me Shaban Polluzhën dhe njerëzit e tij, që, sa dihej dhe flitej atëherë, kishte nja 400 vetë. Nga bisedat me shokët, më kujtohet se Shabani atëherë pat premtuar se së bashku me njerëzit e tij do t'i bashkohej Brigadës VII Sulmuese dhe do të nisej për Srem. Ai, bile atëherë edhe u pat dorëzuar njësiteve tona disa armiq të popullit, akt që ne e konsideronim deri diku si garanci besimi, gjest premtimi, qëllimmirë. Që atëherë njerëzit e grumbulluar rreth Shaban Polluzhës filluan ta thërrasin veten si pjesë e Brigadës VII Sulmuese të Kosovës dhe nën këtë emër në këtë njësit filluan të grumbullohen një pjesë e mirë e shqiptarëve që ende frikësoheshin të shkonin ndër njësite të tjera partizane. Madje nën hijën e këtij emri u mëshafen dhe u kamofluan edhe mjaft armiq, nga ata të hurit dhe të litarit që së bashku dhe të prirë nga Xhafer Deva në regjimentin e tij famëkeq patën bërë krime, vrasje-djegje nëpër mbarë Kosovën dhe Shqipërinë, që nga dhjetori i vitit 1943 dhe deri në dëbimin e okupatorit gjerman nga viset e Kosovës.

Në këtë mënyrë grupi i armatosur i Shaban Polluzhës u shumua dhe u rrit në afro 3000 — 4000 vetë. Në fshatin Gllavnik, afër Podujevës, në fund të dhjetorit 1944 apo në fillim të janarit 1945, tani më data e saktë nuk më kujtohet, Shaban Polluzha ka ardhur me pesë batalione.

... Kur erdhi Shaban Polluzha me njerëzit e vet në Gllavnik, unë gjendesha në Podujevë. Kisha shkuar në Podujevë së bashku me komesarin politik të Brigadës 27 të Divizionit 46, me direktiv të Komitetit Krahinor për ta qetësuar gjendjen shumë të vështirë që ishte krijuar sidomos në marrëdhëniet ndërnacionale, fill pas çlirimit...

Gjatë ditëve të çlirimit shqiptarët e rrethit të Podujevës, një pjesë mjaft e madhe e tyre së bashku me familje, të frikësuar nga ushtria bullgare, së cilës ia dinin hovin dhe zullumin nga luftërat e mëparshme dhe nga frika e hakmarrjes së serbëve me të cilët gjatë okupacionit nuk i kishin pasur telat bash në terezi, kishin braktisur fshatrat e tyre dhe ishin strehuar nëpër fshatrat e Kosovës. Një pjesë e madhe e kombeve dhe e kombësive në atë territor, të shtyer nga serbomëdhenjt dhe shqiptaromëdhenjt gati vazhdimisht kanë pasur grindje në mes të tyre. Më shumë grindje se bashkujdi dhe bashkëveprim. Nga kjo zbrazëti e terrenit në rrethin e Podujevës kanë përfiturat elementët hakmarrës, serbë të rrethit të Podujevës dhe me ndihmën e njësiteve partizane të Brigadës 27 të sapoformuar me luftarë par-

tizanë të mobilizuar rishtas, në formimin e komandave të vendit, për t'i ikur frontit i kanë zënë vendet nëpër komandat partizane të vendit. Që andej, kur familjet fshatare shqiptare filluan nën influencën tonë, të nacionalçlirimtarëve, të sigurohen dhe të kthehen në fshatrat e veta, armiqtë e vëllazërim-bashkimit, elementët çetnikë e të tjerë filluan të çojnë krye dhe të hakmerren duke torturuar popullin, duke akuzuar për armë, për faje dhe maltretime gjatë okupacionit, dhe dënuar pa gjyq. Atëherë në rrethin e Podujevës ende nuk kishim organizuar organizatën e Partisë. Punonin disa komunistë veç e veç si Labusi, sekretar i këshillit të rrethit, Mixha Sejdiqa, kryetar i këshillit të rrethit, Lubo Gjukiqi oficer i sigurimit e ndonjë tjetër...

Ne në Këshillin Krahinor dhe organet e tjera krahinore nuk dinim kurrë nga e gjithë kjo punë armiqësore që zhvillohej atje. Filluan të na vijnë njerëz, shumica kryesisht shqiptarë të dërmuar, të rrahur dhe të përgjakur, të ajur këmbësh, duarsh, të çallamitur krenash dhe të tjera.

Komiteti Krahinor e shqyrtoi situatën e krijuar në rrethin e Podujevës, e vlerësoi si shumë të rrezikshme, si thikë pas shpine kundër vëllazërim-bashkimit të popujve tanë bash tani në fazën e çlirimit, vendosi që unë së bashku me komesarin e brigadës që operonte në atë trevë menjëherë të shkojmë dhe ta spastrojmë situatën me masa ideopolitike, agjituese propagandistike, masa ndeshkimore administrative, dhe pastruese të komandave të vendit dhe të njëjve ushtarake me zgjidhje të reja kadrovike.

...Isha duke i kryer këto detyrë të Komitetit Krahinor së bashku me komesarin e Brigadës së lartpërmendur kur nëpër Podujevë kalonte Brigada VII Sulmuese e Kosovës me eshalonet e veta në drejtim të Nishit nëpër Kurshumli — Prokuplje. Në Podujevë u ndalën Shaban Haxhija, komandant dhe Miço Miçkoviqi, zëvendëskomesari i Brigadës VII për të pritur ardhjen e njësiteve të ashtuquajtura të Shaban Polluzhës.

Në atë ndërkohë, Milladin Popoviqi, sekretar politik i Komitetit Krahinor me telefon më thotë: »Shaban Polluzha është nisur me njësitet e veta në drejtim të Podujevës për t'iu bashkuar brigadës VII të Kosovës... Jemi të informuar se ka filluar të bëjë naze... Ti duhet të besh çmosh që ai të nisët në drejtim të Sremit...

I thashë se unë nuk e njoh Shaban Polluzhën... Këtu janë Shaban Haxhija dhe Miço Miçkoviqi, nga shtabi i brigadës VII... Unë do të bëj, së bashku me shokë, çmos që ta bindi dhe të nisët me ta...

Shaban Polluzha me njerëzit e vet ishte vendosur nëpër fshatrat në të hyrë të Podujevës dhe shtabin e vet e kishte vendosur në fshatin Gllavnik. Shaban Haxhija, Miço dhe unë shkuam në Gllavnik. Konaku ku Shaban Polluzha kishte vendosur shtabin e vet ushtonte si zgjua bletësh. Asnjëri nga ne nuk njihte kënd. Unë njofta vetëm Pajazit Kotorin e Drenicës, i cili shitej si agjutant i Polluzhës. E njihja, sepse Pajazitin në fund të tetorit 1944 e kisha takuar dhe gjetur si komandat i postkomandës së xhandarmërisë në Rakosh të Istokut, mu atëherë kur na patën rrethuar në mullirin e Rakoshit. Me titujt që thërrisnin njëri-tjetrin pak a shumë konstatuam se në shtabin e tij kishte mjaft bajraktarë dhe parësi fshatrash.

Shabani na priti mirë. Dikush na shikonte me simpati, bisht të syrit dhe më shumë me urrejtje dhe smirë. Në atë tollovi nuk patëm mundësi që të ndërrojmë shumë fjalë me Shabanin dhe shtabin e tij. As që hetuam se kush ishte në atë shtab. Të gjithë Shabanin e kishin vënë në ballë të vendit dhe të kuvendit. Nganjëherë përzihej në bisedë një shkurtalec ngrehaluc.

E thërrisnin bajraktar, më duket i Llaushës. Mezi që u morëm vesh. Shabani premtoi se të nesermën do të bjerë në Podujevë dhe se aty do të bisedojmë për më tutje.

Për të gjitha këto e pata lajmëruar Milladinin me telefon. Ai insistonte se duhet bërë çmos që Shabani me njerëzit e tij të niset për në frontin e Sremit, si e vetmja mënyrë dhe rrugë për t'i ikur gjakderdhjes dhe për të shpëtuar pjesën më të madhe të njerëzve të pafajshëm të mashtruar dhe që nga frika e hakmarrjes iu bashkuan bandës së Shaban Polluzhës, duke e konsideruar si Brigadë VII.

Të nesërmen Shaban Polluzha me njësitet e veta ra në Podujevë. Ne në Podujevë kishim vetëm çetën partizane të komandës së vendit. Sa më kujtohet nuk ka pasur më se 15-20 partizanë dhe ata të papërvojë luftarake. Biseduam me Mixha Sejdinë, Llabusin dhe Lubën që për çdo rast duhet të jenë të përgatitur, të zënë asi pozitash që nëse paraqitet nevoja të dinë për t'u mbrojtur. Ashtu edhe u bë...

Shabani, tre batalione i renditi në patalogun e Podujevës, përpara këshillit të rrethit, kurse dy batalione zunë pozitat në të katër anët e qytetit duke vënë pritat në të dy rrugët: nga Prishtina dhe Kurshumli — Nish.

Në bisedë me Shaban Polluzhën, ai më lajmëroi se njerëzit e tij nuk dëshirojnë të largohen nga Kosova dhe të shkojnë në front të Sremit. »Unë ia kam dhanë fjalën Fadilit, por këta nuk duen dhe nuk më ndëgjojnë« dhe shtoi: »Ndigjoi vetë se çka thonë«.

Ja prunë një tryezë të fortë, hypi mbi të dhe filloi t'u mbajë fjalim, u përpoq me një gjysmëzëri t'i bindë dhe i pyeti. U bë piskamë e madhe. Nuk e merrte vesh qeni të zon.

— Nuk e lamë ne Kosovën. Nuk duam të shkojmë në Srem dhe t'i lëmë familjet tona në duart e shkijeve, etj...

— Qe, a po e sheh — ma tërhoq vërejtjen Shabani dhe më ftoi që t'i flas unë turmës të pezmatuar, të mashtruar, verbuar dhe helmuar me shovinizëm dhe parulla urretjeje dhe vëllavrasëse në mes të popujve tanë. Hypa për mbi tryezë fillova të flasë. Heshtja mbretëroi. I bënë sy e veshë katër. U fola për Luftën Nacionalçlirimtare, për qëllimet e saja, për çlirimin e vendit, për ndërtimin e vendit, për vëllazërim dhe bashkim, për krijimin e jetës së re, pushtetit popullor, të drejtat dhe detyrat e barabarta, për Jugosllavinë e re demokratike popullore, të drejtat e kombeve dhe të kombësive në të. Përfoja parrollën: »Gjithçka për front, gjithçka për rindërtimin e vendit« dhe i ftova që t'i bashkohen Brigadës VII Partizane Sulmuese dhe së bashku me të në kuadrin e Ushtrisë Nacionalçlirimtare të popujve të Jugosllavisë të luftojnë për çlirimin përfundimtar të vendit.

Thua se i qita në prush, filloi piskama, protesta, sharja. Veç që nuk më hangrën. Më akuzuan si të shitur, tradhtar i popullit shqiptar. Më shajtën në nënë e babë. M'u desh ta ndërprej fjalën. Shabani më tha. »A po sheh?« — dhe kërkoi të flasë vetë në telefon me Fadilin. Korrieri im partizani toskë, i ardhur nga Shqipëria na priu, pas nesh agjuntanti i Shabanit, Pajazit Kotori, duke larguar njerëzit e armatosur të bandës bashibozuke, kaluam nëpër kordonin e formuar dhe hymë në postë prej nga e kërkova Fadilin, i cili atëherë gjindej në fshatin Lupçe.

— Unë fjalën ta kam dhënë, por shokët nuk po më dëgjojnë — filloi Shabani t'ia shpjegojë situatën Fadilit duke e justifikuar vetveten.

— Nëse shokut nuk të dëgjojnë duhet vetëm të shkosh dhe ta mbajsh fjalën e dhënë — qenë fjalët e fundit të Fadilit.

Qe këtu dhe me këto fjalë është prerë biseda dhe ka marrë fund marrëveshja me Shaban Polluzhën dhe njerëzit e tij.

Shabani me shtabin e tij formoi tri kolona, larg njëra nga tjetra, në varg larg njeri nga tjetri dhe është nisur në drejtim të Drenicës duke prerë nga mesi udhën Prishtinë — Mitrovicë.

Menjëherë e kam lajmëruar Fadilin në Lupçe për të gjitha ato që ngjajnë. Kam lajmëruar edhe shokun Milladin dhe jam nisur për Prishtinë.

Përshtypjet e mia në kontaktin dhe bisedën e shkurtë që kam pasur me Shaban Polluzhën dhe njerëzit e tij, në atë kohë, janë se Shabani ka qenë njeri i prapambetur, bajraktarhane, trim me emër dhe në zë, si të tjerët armiq, bajraktarë dhe krerë, ata të Regjimentit »Kosova« të Xhafer Devës, që nuk mundën të ikin me gjermanët dhe zotërin e tyre, Xhafer Devën, dhe që duhej të përgjigjeshin para gjyqit të popullit për krimet dhe të zezat e të këqijat që kishin bërë si vegël qorre e okupatorit italo-gjerman. të cytur dhe të inkurajuar nga agjenturat e gestapos dhe atyre imperialiste të Perëndimit. Shabanin dhe turmën e gjerë të të frikësuarve nga hakmarrja dhe kthimi i Jugosllavisë së vjetër monarkiste i kanë përdorur si paravan për kontrarevolucion, restaurimin e kapitalizmit dhe nxitjen e luftës vëllavrasëse jo vetëm në mes të popujve në Kosovë, por edhe në Jugosllavi dhe Shqipëri. Zaten Kosova, në strategjinë reacionare, si të Perëndimit, ashtu edhe të Lindjes, agjenturave dhe interesave të tyre në Ballkan, është konsideruar si mollë grindjeje dhe janë orvatur ta perdorin si të tillë.

Fadilj Hodža

Nemam pretenzija da pravim zaključke. Verovatno će drug Ali Hadri, kao stručnjak i direktor Instituta za istoriju, nešto u tom smislu reći. Zelim samo da kažem da je ovaj Simpozijum, ja bar tako smatram, potpuno uspeo. Danas i juče ovde sam mnogo saznao, iako sam bio komandant privremenog Vojnog štaba, zatim Glavnog štaba, a kasnije Operativnog štaba i zamenik komandanta Vojne uprave — znači vojni rukovodioc u toku gotovo celog rata, odnosno komandant partizana na Kosovu u toku celog rata sve do oslobodenja. Od aprila 1942. pa sve do oslobodenja zemlje bio sam član Biroa Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. To znači da sam bio u žiži svih događaja koji su se odvijali. Ipak, ja sam juče i danas mnogo naučio i podsetio se na mnoge događaje. Jer godine brzo odmiču, mi starimo a i imamo puno drugih obaveza. Naša koncentracija, razmišljanja, i sve drugo je upereno u drugom pravcu tj. sadašnjosti i budućnosti. Ova problematika je stvar istoričara i drugih koji se bave pisanjem, ali je naša briga, nas političara, da pomognemo da istina o toj našoj borbi, onakva kakva je bila, dođe na videlo i da se naučnim putem — marksističkim putem — utvrdi kako ono o čemu ima dokumenta tako i ono što mi kao savremenici, kao učesnici tih događaja pamtimo. To je važno, iako to ne znači da mi nismo opterećeni svojim subjektivizmom, svojim pogledima. Našim ličnim doživljajima moraju da budu obojeni događaji, hteli mi to ili ne.

Nemojte zaboraviti, radilo se o glavama i ne samo svojoj, nego i niz drugih, čije su glave isto zavisile od momenta i slučaja. Prema tome mi smo često videli samo crno, te ako od takvih ocena polazimo danas, onda ispadne da je sve bilo crno, a mi smo ipak, drugovi, pobedili. Nismo mi sami pobedili, pobedili smo u zajedničkoj borbi svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. U toj borbi, kao njeni učesnici, u toj borbi smo i mi pobedili, a nije samo Jugoslavija pobedila, nego je Jugoslavija bila u drugom svetskom ratu zajedno sa drugim i pobedila je zajedno sa saveznicima.

Prema tome, to je bio opšti antifašistički rat. Svako je u njemu imao svoju ulogu. Zato mi ne potcenjujemo učešće ni drugih u II svetskom ratu, pa ni zapadni front koji je treba da se otvori još 1942. godine, a otvoren je tek 1944. godine. I on je imao svoj ogroman značaj za opštu pobjedu. Prema tome, svako je činio ono što je mogao u to vreme, koliko je bio svestan i koliko je imao materijalne, duhovne i druge snage. U tom sklopu Kosovo je dalo svoj doprinos oslobođenju zemlje.

Mislim da će ova današnja rasprava biti od velike koristi i za nas same, ali biće od velike koristi za drugove koji rade na ovom poslu. Uveren sam da će i Savez boraca i Odbor za razvoj tradicija narodnooslobodilačke borbe pri Savezu boraca i Institut, a i pojedinačno ostali drugovi istoričari imati dragocen materijal za dalji rad. Bićemo zahvalni svima onima koji žele dalje da rade na ovim pitanjima, ako zaista što istinitije, što svestranije i detaljnije iznesu stvari na videlo.

Bilo je puno pitanja o kojima bi trebalo još da raspravljamo. Prvo mi međusobno. Mi učesnici u ratu, mi koji smo imali odgovorne dužnosti u toku rata i revolucije. Drugo, o tim pitanjima trebalo bi naučnici i dalje da nastave istraživanja, da tragaju za građom i s jedne i s druge strane, mislim na naše i neprijateljske materijale. Kada sam u svom izlaganju juče rekao da čak i prema našim dokumentima treba pristupati kritički, analitički, nisam to slučajno rekao. I dan-danas tvrdim da treba dobro analizirati, ispitati svaki dokument. Ja ne ulazim u detalje, ali ću samo da spomenem jedan primer: nigde, na nikakvom papiru nema zapisano kada je formiran Mesni komitet u Đakovici. Međutim, on je organizovao i vodio borbu još u leto 1941. godine. Postoje proglasi tog Mesnog komiteta. Postoji izveštaj i Bora Vukmirovića i drugih. Ali taj Komitet se začudo ne spominje čak ni u vremenu kada je Boro boravio baš u tom Komitetu 1942. godine i od tada rukovodio svim partizanima Kosova. U većini dokumenata Mesni komitet Đakovice se pominje tek negde 1943. godine, a on postoji od 1941. godine i od tada aktivno radi na organizovanje i vođenje NOB-a.

Živi su ljudi koji su rukovodili tim Komitetom, na čelu samnom, ali podataka o tome nema. Ja tvrdim da smo u kontinuitetu nastavili rad predratnog Mesnog komiteta u kome su bili: Milija Kovačević, Spasoje Đaković i Krsto Mihajlović, zajedno sa svim komunistima koje smo tamo zatekli, a kada smo mi došli, zatekli smo ih vrlo malo. To sa drugima koje smo primili, odnosno kooptirali, vrlo brzo sačinilo je đakovačku partijsku organizaciju, a rukovodstvo, Komitet. Prema tome, u materijalu nigde nećete naći kada je formiran taj Komitet. Mi smo hteli da nešto rekonstruišemo. Svi smo živi, neko je poginuo, umro, ali uglavnom još ima živih. Prema tome, treba videti i stvarno utvrditi kako su tih možda i osam predratnih komunista i još dvaput više novih smelo prodirali u mase odmah u leto 1941. godine i to u jednoj takvoj Đakovici koja je spadala u red najnacionalističkih centara

na Kosovu, koja je jako bila opterećena sa svim tim balastom nenarodnih velikosrpskih režima iz prošlosti. Komunisti su vrlo brzo prodrli svojim radom u mase, a ne nekom sektaškom ilegalnom borbom. Šireni su redovi Partije i SKOJ-a, ali najbitnije je masovni uticaj, širina pokreta. Ne mislimo da smo napravili neko »čudo«, ali smo masovnim radom ubrzo napravili ono što se moglo u toj situaciji učiniti, a to je zaista značajno. Prvo, pridobili smo omladinu. Smatramo da je Đakovica od 1942. godine, kada se razmahala narodnooslobodilačka borba, posebno odigrala vrlo značajnu ulogu u razvoju narodnooslobodilačke borbe na Kosovu. I danas tvrdimo da je borba đakovačke organizacije vrlo značajna ne samo za Đakovicu, nego i za Kosovo. Prema tome, neke stvari, ja sam duboko ubeđen, treba kritički gledati, analizirati i dati podatke — istinite podatke — i ne miriti se time što »nema napisanih dokumnata«. Zar nismo mi borci i organizator — i oni mnogobrojni koji su poginuli i mi koji smo živi — »pravi dokumenti«?

Još nešto o nekim našim ocenama. Ako dajemo ocene o situacijama, onda moramo tačno naznačiti vreme i mesto na koje se one odnose. Ako se to ne čini onda se te ocene smatraju uopštenim i ne mogu biti tačne. Kada Ismet Saćiri u diskusiji kaže — da u Čabratskoj ulici u Đakovici nisu smeli da dolaze ni žandarmi ni karabinjeri to je tačno. Ali je to tačno za jedan period. Tačno je da je taj Čabrat jedno vreme bio takav — »Crveni Čabrat«, »tvrdava komunista«, ali je bilo vremena kada niko od nas nije smeo da dođe u Čabrat, niti je mogao u njemu da nađe sklonište. Čabrat spominjem samo kao primer, a takvih primera ima puno. Prema tome, rat treba gledati u celini, u celom svom toku, jer ima situacija i u Đakovici i u Prištini, i na celom Kosovu i Metohiji, ako što jedan drug kaže da je »mišja rupa vredela trista groša«. Ta »mišja rupa« koja je spasavala ljude ponekad se jedva mogla naći. A opet u drugim prilikama, kada se pokret nalazio u usponu i uzimao maha, svako te voli, svak te prima kući. Prema tome, to treba relativno gledati i vremenski i po lokalitetu i po svemu drugom, jer se samo tako može doći do prave istine. Rat nije trajao tri meseca nego skoro četiri godine, od jula 1941. godine pa sve do maja 1945. godine, sa mnogobrojnim plimama i oseckama.

Situacije su se vrlo brzo menjale u istom mestu, često i nakon pet dana je bila sasvim drugačija. Jedan promašaj ili neko iznenađenje okupatorsko, i eto, razbijanje snaga, panike i kod samog odreda ili Komiteta, ili ovo što je rečeno ovde — zima, mraz, slaba mogućnost kretanja i eto poteškoće, panika i dr. Zima je, pored Nemaca i balista, bila naš najveći neprijatelj. To je činjenica. Nije se moglo manevrisati, a ostati na jedno mesto i odatle se braniti od nemačke i italijanske vojske ili bugarske, nije bilo moguće. Mi smo imali male odrede sve do 1944. godine. Brojali su oko 50, najviše do 100 ljudi. Takvi odredi su pogodni za napad i da se posle akcije povuku, zature trag. U tome je bila dugo naša partizanska borba, ovde na Kosovu.

Prema tome, treba oceniti i momenat i mesto i vreme događaja, akcija.

Svi mi tvrdimo da su posle kapitulacije Italije naše snage počele brže da rastu. To je činjenica. Međutim, i neprijateljske snage su brzo rasle, posebno balističke. Nemci su odmah formirali drugu kosovsku (prizrensku) ligu. Nemci su Albancima nudili etničku državu. Bilo je ne malo onih koji su im mnogo verovali. Nemci u prošlosti nisu imali pretenzije da vladaju Albanijom kao Italijani ili kao susedi oko Albanije. Prema tome, bili su dos-

ta primamljivi za razne albanske nacionaliste, dosta prihvatljivi, da tako ka-
žem. Da bi pridobili Albance, oni stvaraju tzv. drugu prizrensku ligu.

Prema tome, nemački okupatori se brzo povezuju sa domaćim izdaj-
nicima. Oni su već unapred, mnogo pre kapitulacije Italije, u Kosovskoj
Mitrovici, pripremili vladu Albanije u rezervi. U Mitrovici su Nemci od 1941.
godine imali kao svoje agente Džafer Devu, Redžep Mitrovicu i Redžep Kras-
nićija i niz njima sličnih u to vreme »vrlo uglednih« Albanaca. Kažem »ug-
lednih« pod znacima navoda, jer su se tamo »afirmisali« kao »patrioti«. Oni
se čak predstavljaju kao antiitalijani, kao nekakva opozicija, koja se ne miri
sa Italijanskom okupacijom, itd. Odjednom nastaje nova situacija. Ipak, i u
toj situaciji, i ako je bila dosta teška, učinili smo ono što se moglo učiniti.
Mislim da tako treba da gledamo na te događaje.

Danas nismo na partijskom sastanku, niti na sastanku Oblasnog ko-
miteta onoga iz 1942., ili 1943. godine, niti sadašnjeg Pokrajinskog komiteta
pa da kritički i samokritički ocenjujemo ko je ko, šta je ko radio itd. Mi
sada iznosimo činjenice — šta je sve bilo, a ne da li se moglo učiniti više
i drugačije. Sigurno je da se itekako moglo uraditi više, ali da smo onda zna-
li sve ovo što danas znamo. Situacija bi izgledala sasvim drukčije da je Pavle
Jovičević znao ovo što danas zna. On je bar bio u vojsci — 3 godine služio
je vojni rok, a ja nisam ni vojsku bio odslužio. Mene je sila poterala da
postanem i vojnik i komandant Odreda itd. Svaki dan sam ponešto učio
kao i svi drugi partizani. Prema tome, nemojmo sa današnjeg aspekta da
posmatramo ondašnje prilike i događaje, nego sa aspekta kakve su naše sna-
ge bile, koliko smo mi mogli da uradimo u to doba, onakvi kakvi smo mi
tada bili.

Još nešto. Imao sam prilike da upoznam ljude koji su bili spremni
da određenog dana idu u rat. Posle dve nedelje, međutim, ponašali su se
drugačije. Išao sam da ih zovem, da ih izvučem iz »rupe« ali to nije bilo
moguće. Nastala je panika. Ti isti ljudi su kasnije pošli u jedinice i junački
se borili, a neki poginuli i bili u ratu junaci. Situacije, ali i raspoloženja
su se menjale. Ako ja kažem da sam nekog člana Oblasnog komiteta »izvu-
kao iz tog sela«, onda ću strašno pogrešiti i sve ću pripisivati sebi — kao
da sam ja nekakav junak a on nije. Ja sam bio običan borac, partizan i
rukovodilac — kao što su bili i svi drugi. Borbom smo se kalili. U jednom
momentu je čovek hrabriji, a nekom drugom malo drugačiji, da ne kažem
plašljivac. Svako se čuvao da ne pogine. Prema tome, »slabih momenata«
ima kod svih, kod svakoga. Danas nemamo na dnevnom redu tačku — ko-
munistička kritika i samokritika — pa da među nama analiziramo šta je
ko uradio, kako je radio, kako se ko i koja jedinica držala itd. Mi pišemo
istoriju, koliko se ta vojska borila, kako je goloruka uspela da se bori protiv
do zuba naoružanih okupatora i šta je doprinelo njenoj pobedi.

Ima nekih stvari koje ne izlaze na videlo. Možda je i dobro što je ta-
ko, i toga se ne treba stideti, jer one nisu bile bitne i karakteristične za
našu NOB-u. »Prljavog veša« ima u svakoj revoluciji. Nema revolucije u
svetu gde nije bilo izvesnih grešaka, promašaja. Ponešto od toga ima i u na-
šoj revoluciji, iako sasvim malo. Ja se ne slažem da se sada ispituje ko je
ubio one ljude u Baru, i zašto su ubijeni, i šta to znači? Ubijeni su vero-
vatno ni krivi, ni dužni. Toliko možemo konstatovati. Tamo su nastradale
naše kolone koje smo slali da popunjavaju jugoslovenske partizanske jedini-
ce. Neki tvrde da je ubijeno nekoliko stotina, neki hiljadu, a neki opet kažu

da nije bilo ni stotinu njih. Tačnih podataka o tome nema ili bar ja ih neznam. Mislim da te podatke nema ni Vojnoistorijski institut u Beogradu, niti iko drugi. Mi, u kosovskom rukovodstvu izbegavali smo o tome da raspravljamo. Osudili smo taj postupak i okončali stvar time. Ne znam gde bi nas rasprava odvela. Ali smo nastojali da onim ljudima koji su tamo nastradali priznamo borački staž tj. računali smo da su poginuli kao partizani. To je sve što smo mogli da uradimo. Oni su ipak nastradali kao borci. Ali to nije išlo lako. Ako bi, međutim, počeli danas da ispitujemo taj događaj, ne bi se mnogo doprinelo istoriji. Sem toga, to su još naše rane, one su zalečene, ali još tište, bole, a postoji šovinizam i dalje. Postoje nacionalisti koji vrlo rado žele da vide naše slabosti i da ih koriste u borbi protiv nas. Nemojmo tu biti naivni.

Daleko sam od toga da se prilike ulepšavaju, da se kriju neke naše slabosti, ali te fakte treba iznositi u konstruktivnoj i vaspitnoj formi. Jer, na kraju krajeva, zašto mi pišemo ovu istoriju? Pišemo je radi vaspitanja mlade generacije, radi toga da ne pada u zaborav ta naša neravnopravna veličanstvena borba, radi tog što smo smatrali i smatramo da smo i kad gubimo i kada grešimo veliki, čestiti borci. Ratujemo protiv Nemaca koji su osvojili celu Evropu. Započeli smo borbu bez puške, i bez municije, i bez vojske i bez svega. Jedino što smo imali to je hrabrost, to je odlučnost naša i poverenje u našu Partiju. To je ogromna stvar, drugovi, koja se postiže samo u pravim revolucijama.

Prema tome, ako izvučemo na videlo taj naš entuzijazam i hrabrost — to je ono što treba da se kaže. To je na kraju krajeva vaspitno za sve ljude, to je istina, to je istorijska pouka i poruka.

Bilo je drugova Albanaca koji su u određenom periodu postavljali pitanje da li u proglasima da se spominje Jugoslavija, ili da se oni potpisuju samo komunisti, na primer, Đakovice ili Prizrena ili Mitrovice ili nekog drugog mesta?» Ti isti komunisti, koji su postavljali ova pitanja, i pre toga i posle toga borili su se pod zastavom Komunističke partije Jugoslavije i bili su odlučni borci.

Zašto su ovi komunisti postavljali ovo pitanje — zbog albanskog nacionalizma, kao što neki žele da im pripišu? Ne, to nije tačno. Ko se borio protiv albanskog nacionalizma? Albanski komunisti u prvom redu. Pomenuto pitanje nisu postavili zbog albanskog nacionalizma, nego zbog jednog oportuniteta u datim uslovima, zbog straha kod albanskih masa od povratka stare Jugoslavije, o čemu sam juče govorio. Taj strah od povratka stare Jugoslavije za Albance je bio strašno opterećenje, velika prepreka za uspešan rad. On je bio prisutan kod svakog i mi nismo slučajno išli na demonstracije u Đakovici. Išli smo zato što smo hteli da izazivamo sukob albanskih masa sa Italijanima i balistima. Nismo mi izmislili demonstracije. Sa demonstracijama su albanski antifašisti počeli još 1939. godine, a time i stvaranje oslobodilačkog pokreta i borbe protiv fašizma. Sa tim antifašističkim demonstracijama oni su uspeli postepeno da osvoje omladinu Albanije i da je angažuju u borbi protiv okupatora. Ista je situacija bila kod nas, na Kosovu 1941. godine. Negde uspešnije, a negde sa manje uspeha, organizovali smo demonstracije koje su razotkrivale lice italijanskog fašizma. Naravno, kada se one posmatraju u okvirima Jugoslavije ispada malo neobično, jer se tada u niz krajeva naše zemlje vodila oružana borba.

Tirana je od 1939. godine imala masovne demonstracije. Antifašističke demonstracije su takođe bile u Skadru, Korči, Elbasanu i drugim mestima.

Veoma je bitno da mi, uprkos teškom negativnom nasleđu iz pred-ratnog perioda i straha od povratka stare Jugoslavije, nismo imali čak ni pokušaja pojave (kao što je to bilo slučaj u Makedoniji) nekog Sarlova ili nešto slično njemu. Albanski komunisti, i oni koji su se zatekli ovde, i oni koji su došli iz Albanije, stavili su se na raspoloženje Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju i pošteno, časno se borili pod rukovodstvom partijskih organizacija. Sve je to imalo i saglasnost CK KP Albanije. Naravno, i kod nekih »došljaka« je bilo i oportunitizma, ali od toga nisu »patili« samo Albanci. Oportunitizma je bilo kod Srba i Crnogoraca. Kod nekog više, a kod nekog manje. Bili smo takvi kakvi smo bili i dali smo ono što smo mogli dati u takvoj situaciji, ali je to mnogo dragoceno.

Prema tome, mislim da je potpuno nepotrebno, čak štetno kada se sada pokreće pitanje spominjanja ili nespominjanja Jugoslavije. Pogotovo, što je, koliko je meni poznato, takvih primera ukupno bilo jedan ili dva. Čemu to sad, kuda to vodi? Ničemu, sem ako neko ne želi nekoga lično da prija ili etiketira. Znam i konkretan slučaj. Čekajte ljudi. Iza tog čoveka stoji čitava istorija, čitava revolucija u kojoj je taj drug dao veliki doprinos. Spominjati mu to pitanje sada, posle 38 godina, ne može se drugačije shvatiti nego kao najgora pakost.

Dajmo, da mi to komunistički raščistimo i da marksistički na to gledamo — da stvari zovemo pravim imenom i prezimenom.

Uvažavajući sve napore koji su činjeni, nemojmo ni misliti da nismo bili sektaši prema albanskim masama. Bili smo i te kako. Nama je jako mnogo pomoglo kada smo formirali Glavni štab NOV i POJ Kosova i Metohije i kada je on počeo da poziva albanske mase u borbu. Ljudi su taj poziv daleko lakše primili. A šta je nama bilo cilj? Cilj nam je bio da privlačimo te ljude i uključujemo u borbi protiv okupatora i njihovih pomagača, da oslobodimo zemlju. To je bilo bitno.

Partijske organizacije u drugim krajevima naše zmlje bile su donekle u boljem položaju. Postojali su Centralni komiteti KPJ za Hrvatsku, Centralni komitet Komunističke partije Slovenije, Pokrajinski komitet Makedonije. Oni su narod pozvali u ime svog nacionalnog komiteta — sve hrvatske mase, sve slovenačke mase, sve makedonske mase. Pokrajinski komitet Vojvodine isto tako je postojao i delovao. Prema tome, i to je bila jedna olakšavajuća okolnost za njih. Niko nije mogao da im pripisuje kako, evo hoće da vraćaju staro, s čime je baratala cela reakcija. Albanska reakcija je ne bez uspeha stalno govorila da će se ovde, na Kosovu, povratiti staro, odnosno »vlast Srba«.

Dakle, zalažem se da se dublje, analitički i marksistički posmatraju događaji i tokovi. Ovo kad govorim, između ostalog, imam na umu odluku Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije posle oslobođenja Jugoslavije, odnosno uoči oslobođenja Jugoslavije, ali posle oslobođenja Kosova, o formiranju Albanskog komiteta, sastavljenog čisto od Albanaca i njegovu direktivu da mi budemo na čelu tog Komiteta, mi najistaknutiji komunisti. Zašto je došlo do njegovog formiranja? Zbog čega je doneta takva odluka? Da li zbog oportunitizma ili nacionalizma Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije? Ne, ni zbog jednog, ni zbog drugog, nego zbog jednog oportuniteta da se te mase pridobiju za Titovu liniju, za novu Ju-

goslaviju itd. Dajmo da to marksistički osvetlimo. Taj Albanski komitet je bio u našem Narodnom frontu i on se kasnije »utopio« u Narodni front. I samo za tih par meseci koliko je postojao, u vreme kada su bande vršljale po Kosovu, kada se sva reakcija digla protiv nas i to ne samo na Kosovu, nego i u drugim krajevima naše zemlje, nama je Albanski komitet mnogo pomogao na sređivanju prilika. On je imao značajnu ulogu. Kod nas se javio veći broj tih bandi, ali baš su ih Albanci likvidirali. Te bande ne bi mogao neki drugi da tako brzo likvidira da se nisu baš Albanci angažovali svim snagama u borbi protiv te reakcije. A pod kojom parolom su likvidirane te bande? Pod parolom Komunističke partije Jugoslavije, pod parolom bratstva i jedinstva, pod parolom zajedništva.

U tome je i stvar — to je filozofija nas marksista — mobilisati mase, pridobiti ih i slati u borbu protiv onoga ko smeta da se gradi novi život, demokratski život, nova federacija, socijalizam.

Za mene su ovo veoma važna suštinska pitanja, jer će se njihovom pravilnim postavljanjem pomoći i onima koji još uvek ne mogu da se oslobode nekih svojih starih pogleda i shvatanja i da sa više pronicljivosti, marksistički sagledaju neke pojave iz prošlosti. Sektaški pogled ne dolazi zbog toga što je neko takav, nego zbog jedne uskosti, iako se ne može negirati opšta želja da ta borba bude što veća, šira, što masovnija, što obuhvatnija i što efikasnija i da se neprijatelju zadaju što jači udarci.

Istačući još jedan momenat. Niko o njemu nije govorio. Nigde nismo analizirali fakat da je Kosovo i Metohija u toku rata bilo zaokruženo značajnim reakcionarnim snagama, a ne ustaničkim. Da budem još precizniji: Kosovo je bilo okruženo sa oko 35.000 četnika Koste Pećanca koji su se nalazili na Prepolcu i u svakom momentu mogli da upadnu na Kosovu. Pavle Đurišić poslao je ovde posećene muslimanske glave po Sandžaku da se vidi »šta Srbi rade«, a te Srbe su namerno poistovećivali sa komunistima partizanima. Pavle Đurišić je isto bio na tim planinama nedaleko od Kosova i stalno pretio i Kosovu. Slično je bilo i u Albaniji koja je imala ne mali broj fašističke milicije, iako su je sačinjavali ljudi koji su u nju pošli, zbog bede i jada, da bi primili pet-šest napoleona mesečno, koliko su ih fašisti plaćali. Prema tome, mi smo bili, može se reći, jednó ostrvo i to ostrvo na kome je okupator imao jake snage i na kome je vešto radio. Mi o tome nikada nismo govorili.

A što znači biti, delovati pored suseda gde je razvijen oslobodilački pokret, svedoči nam 1944. godina. Uzmite drugu polovinu 1943. godine i 1944. kada su Jablanica, Pusta Reka i drugo susedna područja postala partizanske baze, i kada je Peko sa svojim jedinicama došao u Srbiju i razbio četnike! Onda je nama bilo daleko lakše da šaljemo ljude u partizanske jedinice i nije slučajno tamo formirano nekoliko naših brigada. To je još jedan momenat koji svakako treba nauka više da osvetli.

Ovde je jedan drug govorio o rukovođenju. On je ukazao na niz težih momenata kojih smo imali u rukovođenju NOR-om. Mi smo praktično bili bez veza sa Vrhovnim štabom NOV i POJ sve do 1944. godine. Od vremena na vreme, nakon par meseci mi smo jedva dobili ili uputili po neko pismo Centralnom komitetu. Uzmite samo period od kraja 1943. godine, od deobe Kosova u dve vojne zone. Mi nismo imali vezu ni međusobno sve do 1944. godine i nismo znali šta se dešava tamo u jednoj, odnosno drugoj zoni. Ali su u ratu sve to sasvim normalne stvari. Zato se u ratu ide na ove nepo-

sredne teritorijalne jedinice, samostalne, koje će samostalno voditi borbu protiv neprijatelja. Takva je i naša sadašnja strategija ratovanja u opšte-narodnoj odbrani — da svako naše telo bude što samostalnije, da se uvek snađe u svakoj prilici.

Daleko sam od toga da polazim od predpostavke — kada bi ovako ili onako bilo—šta bi sve bilo? Bilo je ono što je bilo, a tokovi borbe su mnogo zavisile od subjektivnih snaga. Više od toga nismo mogli da učinimo. A za NOB Jugoslavije, za oslobođenje Kosova i naše zemlje učinili smo dosta. Naš doprinos stvaranju nove Jugoslavije i bratstva i jedinstva je značajan.

Pri ovakvim razgovorima, ja često puta kažem: idite i vidite prilike u nekim zemljama. Ako smo dali 50.000 boraca, a svi smo uvereni u to da je bilo oko 50.000 ljudi, zar je to malo? (Ali Hadri: Ima dokumenata o tome.)

Belgija i Holandija, dve države, koje se u drugom svetskom ratu smatraju velikim saveznicima Antihitlerovske koalicije, nisu u to vreme imali 40.000 sopstvenih boraca. A one imaju čitave knjige za ono par stotina ili hiljada svojih boraca. Zašto da ne kažemo ono što je bilo kod nas, drugovi, i kome je to sada u interesu da negira ili minimizira našu borbu, naše rezultate ili da ih uvećava? Za mene je najvažnije da smo se borili srcem i dušom i da smo pobedili nadmoćnog neprijatelja. To je naše blago.

Imam još neke primedbe na neka izlaganja, ali mislim da ne bi trebalo da se hvatamo za svaku sitnicu i za neke lapsuse. Međutim, mislim da greše svi oni koji govore o oružanom ustanku na Kosovu 1941. godine ili o »orijentaciji Oblasnog komiteta na oružani ustanak«. Mi smo imali orijentaciju za oružanu borbu, na oružane akcije sa onim malim snagama s kojima smo raspolagali, a koje su stalno rasle. A kada se kaže oružani ustanak, onda se misli da je čitavi jedan kraj ustao u oružanu borbu. Oblasni komitet, i nijedan drugi komitet kod nas, nije imao takvu orijentaciju u početku rata, ali je postojala orijentacija za oružanu borbu i formiranje partizanskih odreda, i pozadinskih partizanskih odreda. To je dakle orijentacija za oružanu borbu, odnosno organizovanu oružanu borbu.

Danas, posle 35 godina, nema velikog značaja rasprava o tome da li smo se i koliko prevarili u proceni trajanja rata. Mi smo verovali u Staljina, on je govorio da će pobediti krajem 1942. godine. Pavle Jovičević je izgubio opkladu, jer je seljacima tvrdio da će Staljin održati reč, a seljaci kažu, ne brate, Nemci su još na vratima Moskve, u Staljingradu. Mi smo verovali i Staljinu i Crvenoj armiji i da nismo verovali, mi bi kapitulirali kao što je kapitulirala Jugoslovenska vojska i kao što su kapitulirali razni kapitulanti. Mi smo verovali u pobedu ali ne kroz brzi i laki rat.

Prema tome, i pitanje oružanog ustanka i pitanje oružane borbe dobro je da se razjasne. Mi smo se odazvali pozivu CK KPJ za oružani ustanak. Zbog naših konkretnih uslova mi nismo imali oružani ustanak do 1944. godine, kada su se prilike promenile, odnosno kada su se Kosovari masovno odazvali pozivu za borbu i od kada se može reći da su se podigli u oružani ustanak.

Ovo što je Duško rekao da smo malo pisali o Kopaoničkom partizanskom odredu i o drugim odredima, ja se sasvim slažem. Inače, povodom mog izlaganja, čini mi se, da bi neki drugi mogli više da se žale, jer sam daleko manje prostora posvetio drugim odredima. Šta sam pisao o odredu »Zejnel Ajdini«? Nijednu akciju nisam spominjao. Šta sam govorio o odredu »Emin Duraku«, o drugim odredima itd? Nešto više sam se zadržao samo na Sar-

planinskom partizanskom odredu, iako je od 65 u životu ostalo svega 11 ljudi a o tome još nigde ništa nismo pisali. Ništa nisam rekao ni o akcijama brigada već sam rekao samo kada su one formirane. Jer, da sam počeo da obrađujem akcije, taj referat ne bi trajao sat i nešto, nego mnogo više. Prema tome sasvim se slažem da nismo dovoljno pisali o svim odredima i o svim brigadama. Ovdje smo se, međutim, sastali da svako iznese ono što misli da treba da bude mesto u istoriji NOR-a. U tom kontekstu vidim i potrebu potpunijeg sagledavanja uloge i akcije Ibarskog i Kopaoničkog partizanskog odreda. Na tome treba da se radi i na osnovu ovih naših izlaganja i drugih istraživanja napisace se monografije koje će biti, nadam se, uskoro završene. Ako ostane samo na ovome što smo danas i juče rekli, i na ovim referatima, onda smo malo postigli. Ovo je samo jedan okvir rada, gde treba sada istoričari i drugi pomoćnici istoričara, da tako kažem, kao što neko od nas može biti, inspirišu, oslone se na material za pripremanje ne jedne nego više knjiga, monografija partizanskih jedinica i oružane borbe u celini.

Akademik Ali Hadri

ZAKLJUČNA REČ

Lista diskutanata je iscrpljena. Da li još neko želi da diskutuje drugovi i drugarice?

Pošto se više niko ne javlja za reč, da onda ovaj Simpozijum priveđemo kraju.

Mi smo za ova dva naporna i intenzivna dana slušali dva glavna referata i 36 saopštenja. Čuli smo i ovde, a i van ove sale, da se uspelo u onome o čemu smo se bili dogovorili kada smo doneli odluku da idemo na održavanje jednog naučnog skupa — simpozijuma o oružanim revolucionarnim snagama na Kosovu od 1941. do 1945. godine. Ja kao direktor Instituta za istoriju Kosova, ali i kao naučnik, nisam verovao da ćemo do ovakve mere postići ono što smo želeli. Izgleda mi da sam pogrešno procenjivao snage koje imamo. Međutim, jednom saradnjom između istoričara ovde na Kosovu i vojnih istoričara i istoričara iz Beograda, Cetinja, Skoplja i sa ovim ogromnim doprinosom koji su dali drugovi organizatori pokreta ovde na Kosovu i drugi borci došli smo do novih saznanja i time obogatili u mnogome ono što se odnosi na istoriju revolucionarnih oružanih snaga, dakle, oružane borbe na Kosovu. Sa ovim ne mislim da treba da se potpuno zadovoljimo. Jer, samozadovoljstvo ničemu ne vodi. To je velika prepreka, ali bila bi velika greška, ako se postiže jedan određeni uspeh i to na zavidnom nivou, kao što je ovaj ovde, da se to pozitivno ne ocenjuje, jer to bi značilo reći ljudima nemojte da radite, jer džabe radite, iako dobro radite.

Pored ovih 38 referata i saopštenja, a neka zapažanja nisu pročitana, jer neki drugovi iz opravdanih razloga nisu došli nego uputili svoja saopštenja, mi smo imali i 12 diskutanata. Dakle, jedan nov vrlo značajan element u istoriji ovih skupova u nas — da je diskusija bila živa i vrlo interesantna. Retko kada, kada smo održavali simpozijume ovde, da je bilo diskutanata tako mnogo kao na ovom simpozijumu. Takođe i to je jedna pozitivna stvar. Ta pozitivna stvar treba da nam služi i kao iskustvo da u buduće kada održavamo simpozijume, budemo ovako zajedno i naučnici i savremenici i

rukovodioci pokreta, da prodiskutujemo o raznoraznim problemima na jedan konstruktivni i kritički način, a razume se ostaje na Istoriografiji, na istoričarima da napišu određena naučna istorijska dela kako se to radi ne samo u Jugoslaviji nego i u čitavom svetu.

Ja mislim da je i cilj koji smo postavili ostvaren i uopštem smislu i što se tiče posebnog aspekta. Mi smo dobili ovde takve radove koji situaciju specifičnih uslova na Kosovu, razvoj oružane borbe na Kosovu itd. na objektivnan način tumače. Saopštenja smo čuli, ali, mi smo dobili ovde i takve radove, koji obogaćuju mnogo, a ja mislim da daju ne samo jedno bogatstvo nego i jedan skoro potpun pregled revolucionarnih oružanih snaga i oružane borbe na Kosovu u pomenutom periodu.

Mi smo ovde, šta više, i dublje i šire rasvetlili problem oružane borbe na Kosovu, nego što je bilo do sada u našim radovima, uključujući tu i moje radove. Ja mislim da značaj ovog rada na ovom našem simpozijumu je višestruk.

Prvo, otvorili smo put daljem istraživanju i pisanju monografija o svim partizanskim odredima i brigadama Narodnooslobodilačke vojske za Kosovo i Metohiju. Ovim simpozijumom postavili smo jednu čvrstu podlogu tome poslu, što je od velikog značaja.

Drugo, na daljem putu, oslanjajući se na ovaj simpozijum, kao i na Simpozijum u Kosovskoj Mitrovici i na sve simpozijume koje smo održali do sada i koje nikako ne treba potcenjivati, jer se tu okupio ogroman broj naučnika iz čitave zemlje i tu se mnogo doprinelo da se rasvetli oružana borba i NOP na Kosovu, dakle, oslanjajući se na ovo i na monografije koje ćemo napisati, mi ćemo moći da napravimo jednu objektivno naučnu marksističku sintezu istorije oružane borbe kod nas, a ona nam je nužna i za sintezu istorije NOR-a i socijalističke revolucije Jugoslavije čiji smo nerazdvojni deo bili tokom čitavog rada, i za sintezu istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, gde do sada, nažalost, nismo imali nikakvo mesto. Moramo jednom da i mi nađemo svoje mesto u tome, a i u sintezi istorije SKJ. Tu treba da nađe mesto i istorija komunističkog pokreta na Kosovu između dva rata i razvoj socijalističke misli u periodu pre prvog svetskog rata, kao i istorija KPJ, NOR-a i socijalističke revolucije i izgradnje socijalizma kod nas.

Treće, vi znate da se mi nalazimo u periodu kada vršimo pripreme, kada treba da počne pisanje istorije SKJ po republikama i pokrajinama, pa prema tome i rad na pisanju istorije i oružane borbe kao najznačajnijeg vida narodnooslobodilačkog pokreta i naše revolucije je od velike koristi.

U ime organizatora, ako me drug Mehmet Malići, predsednik Pokrajinskog odbora Saveza boraca Kosova ovlasti, osećam za dužnost da se zahvalim svim prisutnim za doprinos koji su dali na ovom naučnom skupu, bilo da su organizatori pokreta, bilo da su to borci, bilo da su istoričari. Ja mislim da na istoričare ostaje da kasnije od svega onoga što je rečeno izvuku ono što može naučno da odoli naučnoj kritici.

Posebno izražavam zahvalnost drugovima koji su došli iz Beograda, Cetinja, Skoplja, da zajedno s nama razmatraju istoriju oružane borbe i kod nas, a pošto se radi kao što je slučaj sa Crnom Gorom i Makedonijom i Srbijom o teritorijama gde su pokreti saradivali međusobno kroz čitav rat na ovaj ili onaj način, to je bilo od ogromne koristi što su oni došli. Dužnost

mi je da se zahvalim kolegama iz Vojno-istorijskog instituta jer zbilja na svim našim simpozijumima, uključujući i ovaj, dali su ogroman doprinos kad se radi o rasvetljavanju vojne istorije našeg rata i revolucije. Oni su vojni stručnjaci — naučnici vojne istorije, za nas je to, kao što se vidi, od ogromnog značaja.

Mi ćemo uložiti posebne napore da se sav materijal sa ovog simpozijuma objavi u br. 9 časopisa »Kosova — Kosovo«, ubeđeni da je to dobro delo.

Dalje, naročitu zahvalnost, ako mi dozvolite u ime svih, izrazio bih mladim istoričarima. Vi ste videli ovde niz mladih istoričara koji po drugi ili treći put, neki od njih i prvi put, istupaju sa saopštenjima iz vojne istorije. Ja mislim da su oni u potpunosti odgovorili zadatku, tim pre što je njima to prvi put da se bave vojnom istorijom.

PASQYRA E LËNDËS — SADRŽAJ — TABLE DES MATIERES

Fadil Hoçha

- Forcat e armatosura revolucionare të Luftës Nacionalçlirimtare të Kosovës më 1941 — 1945 3
 Les forces armées révolutionnaires de la guerre de libération nationale de Kosova de 1941 a 1945

Ali Hadri

- Linja e PKJ në formimin e fuqive të armatosura revolucionare të LNÇ-së dhe zbatimi i saj në kushtet specifike të Kosovës 19
 La ligne du Parti communiste de Yougoslavie dans la création des forces armées révolutionnaires de la guerre de libération nationale et son application dans conditions spécifiques de la Kossova

Gojko Miljanić

- Rukovođenje revolucionarnim oružanim snagama na Kosovu u NOR-u 1941 — 1945. godine 29
 Le commandement des forces armées révolutionnaires en Kossova pendant la guerre de libération nationale de 1941 a 1945

Milutin Folić

- Pripreme za oružani ustanak, formiranje i uloga pozadinskih partizanskih jedinica na Kosovu 49
 Les préparations de l'insurrection armée, la création et le rôle des unités partisans de arrières de l'armées en Kossova

Branislav Božović

- Kopaonički partizanski odred 71
 Le détachement partisan de Kopaonik

Branko Ajdanić

- Dobruški partizanski odred 95
 Le détachement partisan de Dobruša

Vahide Hoçha

- Aradha partizane »Zejnel Hajdini« 105
 Le contingent partisan »Zejnel Hajdini«

Vahide Hoçha

- Aradha partizane »Emin Duraku« 125
 Le détachement partisan »Emin Duraku«

<i>Petar Brajović</i>	
Karadački NOP odred	155
Le détachement partisan de libération nationale de Karadak	
<i>Hakif Bajrami</i>	
Çeta, aradha, batalioni »Bajram Curri«	169
Le détachement, la compagnie, le bataillon »Bajram Curri«	
<i>Xheladin Nizha, Mazllum Baraku, Metush Grezda</i>	
Batalioni partizan »Bajram Curri«	207
Le bataillon partisan »Bajram Curri«	
<i>Milovan Obradović</i>	
Kosmetovski udarni partizanski bataljon u Andrijevici	217
Le bataillon partisan de choc du Kosmet a Andrijevica	
<i>Milutin Folić</i>	
Ibarski narodnooslobodilački partizanski odred	233
Le détachement partisan de libération nationale de l'Ibar	
<i>Razvigor Jakšić</i>	
Akcije Drugog bataljona ibarskog narodnooslobodilačkog partizan- skog odreda od 16. avgusta do 5. decembra 1944. godine	245
Les actions du 2 ^e bataillon partisan de libération nationale de l'Ibar	
<i>Hakif Bajrami</i>	
Batalioni »Meto Bajraktari«	267
Le bataillon »Meto Bajraktari«	
<i>Hakif Bajrami</i>	
Šaljski partizanski odred u kosovskoj operaciji	287
Le détachement partisan de Shala a l'opération de la Kossova	
<i>Dragoslav Džinić</i>	
Oružane akcije partizanskih odreda na Kosovu 1943. god.	307
Les actions armées des détachements partisans en Kossova au cours de l'année 1943	
<i>Vahide Hoçha</i>	
Gjakova bazë e njisiteve të armatosura	315
Gjakova, base des unités armées	
<i>Vllado A. Ivanovski</i>	
Brigada e Parë Maqedono-Kosovare (Formimi dhe rruga luftarake)	323
La 1 ^{ère} brigade de Macédoine et de Kossova	
<i>Dušan Lazić</i>	
Prva kosovska narodnooslobodilačka brigada	363
La 1 ^{ère} brigade de libération nationale de Kossova	
<i>Tihomir Štjepčević — Gajo</i>	
Kosovske brigade NOVJ formirane na teritoriji Crna Trava — Vranje — Preševo u 1944. godini	413
Les brigades de la Kossova de l'armée de libération nationale de la Yougoslavie créées dans le territoire Crna Trava—Vranje—Pre- ševo pendant l'année 1944	

<i>Shaban Hashani</i>		
Brigada III e Kosovë-Metohisë «Millan Zeçar»		437
La 3 ^e brigade de Kossova et Métohia »Millan Zeçar«		
<i>Muhamet Shatri</i>		
Brigada IV Kosovare		449
La 4 ^e brigade de Kossova		
<i>Izber Hoti</i>		
Formimi dhe rruga luftarake e Brigadës V Nacionalçlirimtare të Kosovës dhe të Metohisë		467
Le création et l'histoire des combats de la 5 ^e brigade de libération nationale de Kossova et Métohia		
<i>Antun Miletić</i>		
Sesta kosmetovska NO brigada		481
La 6 ^e brigade de libération nationale de Kosmet		
<i>Qamil Gexha</i>		
Brigada VII Sulmuese Kosovare		501
La 7 ^e brigade d'assaut de Kossova		
<i>Milorad Varić</i>		
Kosovskometohijska brigada KNOJA		507
La brigade de Kossova et Métohia de commandement de la libération nationale de Yougoslavie		
<i>Sekula Joksimović</i>		
Artiljerijska brigada 52. divizije		523
La brigade d'artillerie de la 52 ^e division		
<i>Sekula Joksimović</i>		
Stvaranje 52. divizije i njena aktivnost na području Kosova od formiranja do završetka Drugog svetskog rata		537
La constitution de la 52 ^e division et son activité dans le territoire de la Kossova depuis sa constitution jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale		
<i>Antun Miletić</i>		
Gubici u ljudstvu kosovskih brigada (1944 — 1945)		557
Les pertes en effectifs des brigades de Kossova (1944 — 1945)		
<i>Ali Hadri</i>		
Pushteti ushtarak në Kosovë		569
Le puvoir militaire en Kossova		
<i>Branko Đukić</i>		
Jedinice Narodnooslobodilačkog pokreta sa Kosova kao nosioci bratstva i jedinstva i međunarodne solidarnosti		573
Les unités du Mouvement de libération nationale de Kossova en tant que facteurs de frateranité, d'unité et de solidarité internationale		
<i>Dara Varga</i>		
Partizanske narodne pesme Kosova		587
Les chants populaires de partisans de la Kossova		

Mustafa Memić

Zajedničko djelovanje kosovskih i muslimanskih partizanskih jedinica na teritoriji Plava i Gusinja i učešće muslimanskih partizanskih jedinica u kosovskim brigadama i samostalnim bataljonima 597
L'action commune de unités partisans musulmanes et celles de la Kossova dans le territoire de Plav et de Gusinje et la participation de unités partisans musulmanes dans les brigades et les bataillons de Kossova

Katica Josifovska

Bashkëpunimi në mes të Maqedonisë dhe Kosovës gjatë LNÇ . 625
La collaboration entre la Macédoine et la Kossova pendant la guerre de de libération nationale

Duro Vujović

O učešću albanske narodnosti u Crnoj Gori u Narodnooslobodilačkoj borbi 631
Sur la participation de la nationalité albanaise du Monténégro a la guerre de liberation nationale

Diskutime — Diskusije

Pavle Jovičević (639), Dušan Tomović (646), Miladin Radulović — Krcun (648), Sinan Hasani (650), Ymer Pula (652), Ali Sukrija (652), Ismet Shaqiri (656), Fadilj Hodža (665), Ali Hadri (673)

INSTITUTI I HISTORISE SË KOSOVES
INSTITUT ZA ISTORIJU KOSOVA

KOSOVA — KOSOVO
9/10 — 1980/1981

Lektorë — Lektori
HASAN VOKSHI — DARA VARGA

Redaktor teknik
Tehnički urednik
SHYQRI KUSHEVICA

Korrektor — Korektor
IZBER HOTI

Tirazhi — Tiraž
2.000

Formati — Format
17 x 24 cm.

Shtypi: OP »Progres — S. Gjorgjeviq«, Mitrovica e Titos
Stampa: RO »Progres — S. Đorđević«, Titova Mitrovica

